

Personae ingrattissimae? A 2. személyek jelölése az uráliban¹

In Ob-Ugric languages second person pronouns are *n*-initial, while in all other Uralic languages they are *t*-initial, and it is these latter that represent the original forms: Ostyak V *nõŋ*, Kaz *nãŋ*, Vogul T *nãw*, So *naŋ* 'you (1)' etc., cf. Finnish *sinä*, Hungarian *te* 'id.' stb., Ostyak V *nin*, Kaz *nĩn*, Vogul So *nēn* 'you (2)' etc., Ostyak V *něŋ*, Kaz *nãŋ*, Vogul T *nãn*, So *nãn* 'you (∞)' etc., cf. Finnish *te*, Hungarian *ti* 'id.' etc.

However, in Ostyak vestiges of the original *t*-initial personal pronoun are preserved in soem of the dual and plural person-marking morphemes: V *kutã-tãn* '(you 2/∞) house', V *tulã-tãn* '(you 2) bring', *tul-tãŋ* '(you ∞) bring', Kaz *mãl-tãn* '(you 2) give', *mãl-ti* '(you ∞) give'.

Previous research has mostly explained this odd phenomenon with the hypothesis that the proto-language included a *t*- as well as a *n*-initial second person pronoun. While Hajdú did not regard this as the oldest reconstructible stage, he dated this bifurcation to the Proto-Uralic era and derived it from an original *t*-initial pronoun **ton* (or **tVn*), in which the oral consonant assimilated to the nasal. The two variants coexisted in the Proto-Uralic era in the Eastern territories (**tVn* ≥ **nVn*) but were preserved as personal pronouns only in Ob-Ugric, though remnants can be found in the neighbouring Samoyedic languages and sporadically in Permic too. The present study assumes that this is a plausible claim and goes on to add further possible sources of (paradigmatic) assimilation between pronouns to explain the emergence of the *n*-initial Ob-Ugric pronouns:

- a) sg. 1. **mãn* → sg. 2. **tãn* > sg. 2. **nãn* (paradigmatic assimilation);
- b) sg. 1. **mãn* → sg. 2. **tãn* > sg. 2. **nãn* (paradigmatic assimilation);
- c) sg. 2. **tãn* > sg. 2. **nãn* (word-internal regressive assimilation).

What is meant here by paradigmatic assimilation is phonological and/or morphological interactions between lexemes belonging to the same conceptual field, which are very frequent e.g. between numerals and the names of months and are evidenced between pronouns in Germanic and some Romance languages too.

It is argued here that the second person morphemes consisting of, or including, *n* in Permic and Samoyedic languages emerged in such ways, but in all these related languages the changes took place independently.

¹ A Magyar Tudományos Akadémián 2011. március 21-én elhangzott rendes tagi székfoglaló előadás bővített változata. Ezúton is köszönetet mondok Csúcs Sándornak és Keresztes Lászlónak, tanulmányom lektorainak értékes megjegyzéseikért. – Lábjegyzetben közlöm a finn, a holland és az olasz idézetek magyar fordítását.

With respect to Uralic personal pronouns it is an additional phonological problem that the Saami, the Mordvin, the Votyak and the Samoyedic data point to singular pronouns including a velar vowel (sg. 1. **mun*, sg. 2. **tun*, sg. 3. **sun*), while the other languages point to a form with a palatal vowel. There have been attempts to reconstruct both palatal and velar pronouns for the proto-language. By contrast, the present study argues for the following alternative explanation for the appearance of the velar pronouns. The change probably began with the 3(Sg) form. The minimal form of the singular pronouns was probably 1. **mi*, 2. **ti*, 3. **se*, which were augmented with *-n* in the case-marked forms. The third person pronoun clearly originated in a demonstrative pronoun and so its vowel was not identical to that of the first two persons. (It appears that there were many demonstrative pronouns in Proto-Uralic, maybe even more in Pre-Uralic.) Next to **se* there may have been a demonstrative pronoun **so* (cf. **tä* 'this' ~ **to* 'that'), and it was possible for this latter to be used as a third person pronoun and then, with the addition of the pronominal dual marker **-n* it was exapted as a dual third person pronoun. This may have induced the change **e > *o* in the earlier dual pronouns **men* (first person) and **ten* (second person), leading to **mon*, **ton*. This change was supported by the existence of a demonstrative pronoun of the form **to* with the same initial consonant as the second person pronoun. Since the vowel of these pronouns was velar, the vowels in the suffixes also had to be velar. When in some Finno-Permic languages the dual series was lost through merger with the singular series, phonological contamination took place between the two, cf. Fi *minä* and *minu-* 'I', *sinä* and *sinu-* 'you'; in Saami and the Samoyedic languages phonological levelling took place while the functions of the singular and the dual series were preserved. In Fennic the contamination of the palatal singular forms with the velar dual forms does not contravene vowel harmony since *i* and *e* are not necessarily harmonic vowels.

In conclusion it is pointed out that – as has been noted in the literature previously – personal pronouns in Uralic, Indo-European and Altaic sometimes present correspondences that are problematic for historical and comparative linguistics.

KEYWORDS: pronouns, bound person markers, assimilation, historical phonology, Vogul, Ostyak, Zyryen, Votyak, Mordvin, Samoyedic, Proto-Uralic

KULCSSZAVAK: névmások, személyjelölő kötött morféma, asszimiláció, hangtörténet; vogul, osztják, zürjén, votják, mordvin, szamojéd, uráli alapnyelv

0. Bevezető

A névmások sok gondot okozhatnak a szakembereknek, amikor történetükkel és rokonságukkal foglalkoznak. Ha az Uralisches etymologisches Wörterbuch ilyen szócikkeit tanulmányozzuk, kiderül, hogy némelyek hangalakját, alaktanát illetően

több bizonytalansággal is találkozunk. Természetesen megkísérelhetjük elintézni ezt a problémát azzal, hogy a névmásokban és a belőlük keletkezett személyjelölő morfémákban (valamint a számnevekben, az adverbiumokban stb.) gyakran találkozni szabálytalan formációkkal, de érdemes azzal is próbálkozni, hogy az anomáliák okára vagy okaira fényt derítsünk. Az efféle rendellenességek természetesen nem csak az uráli nyelvek körében találhatók, vannak ilyenek másutt is, amit egyebek közt az – első ízben 1910-ben kiadott – gót grammatikának a szerzője, Joseph Wright fejtett ki nagyon világosan: „The most difficult chapter in works on comparative grammar is the one dealing with the pronouns. It is impossible to state with any degree of certainty how many pronouns the parent Indg. language had and what forms they had assumed at the time it became differentiated into the various branches which constitute the Indg. family of languages. The difficulty is rendered still more complicated by the fact that most of the pronouns, especially the personal and demonstrative, must have had accented and unaccented forms existing side by side in the parent language itself; and that one or the other of the forms became generalized already in the prehistoric period of the individual branches of the parent language. And then at a later period, but still in prehistoric times, there arose new accented and unaccented forms side by side in the individual branches, as e. g. in prim. Germanic *ek*, *mek* beside *ik*, *mik*. The separate Germanic languages generalized one or other of these forms before the beginning of the oldest literary monuments, and then new accented beside unaccented forms came into existence again. And similarly during the historic period of the different languages” (Wright 1981: 118–119; feltűnő „tarkaság” látható nyelvcsaládunkban is a lapp mutató névmások körében, lásd Keresztes 2010: 293).

Általában a leggyakrabban használatos lexémák, szuffixumok hangalakja torzul, válik a várapozásunktól eltérő hangalakúvá, s kétségtelenül a névmások is ilyen, igen erős torzulásokat mutató elemei a szóképzésnek. Az uráli nyelvek körében a személyjelölés jó néhány „anomáliát” mutat mindhárom szám mindhárom személyében. Ezek a jelenségek mind a szuffigálásban, mind a személyes névmások alakjában jelentkeznek. Pár példát említek a legismertebb finnugor nyelvekből: a magyarban az egyes számú 2. személyű igeragok (*-sz*, *-l*, *-d*) és az egyes számú 2. személyű birtokos személyjel (*-d*) okoztak sok-sok fejtörést; a mai finn irodalmi nyelvben a többes számú 1. és 2. személyben a személyjelölő szuffixumok gemináta mássalhangzót tartalmaznak, a többes 2. személyű személyjelölők nem teljesen azonosak az igeragozásban és a birtokos személyjelezésben, az igeragozásban ezek előtt van fokváltakozás, de a birtokos személyjelezésben nincs (pl. *luke*- ’olvas’: *lue-mme* ’olvasunk’, *lue-tte* ’olvastok’, *luku* ’szám’: *luku-mme* ’számunk’, *luku-nne* ’számotok’; *sylke*- ’köp’: *syljemme* ’köpünk’, *syljette* ’köptök’, *sylki* [ragozási töve: *sylke*-] ’nyál, köpet’: *sylkemme* ’nyálunk’, *sylkenne* ’nyálatok’). Az alábbiakban bőszégesen lesz szó arról, milyen gyakran mutat szabálytalanságokat (vagy kváziszabálytalanságokat) a névmások hangalakja; ezt az uráli eredetű mutató névmásainkkal szemléltetem (megjegyzendő, hogy

ezek körében a várható képviselletektől még gyakoribb és többféle eltérést találunk), *a(z), ott, úgy* (< **o* ~ **u* 'jener, -e, -es' U; UEW 1: 332), *e(z), itt, így* (< **e*¹ 'dieser, -e, -es' U; UEW 1: 67–68).

Az uráli nyelvekben ismereteim szerint a legmakacsabb problémát a 2. személyű névmások és személyjelölő szuffixumok okozták. Ilyenek mindenekelőtt az *n* kezdetű obi-ugor személyes névmások, továbbá az ugyanezen nyelvekben, valamint a zürjénben, a votjákban és a szamojédban található *n* elemű, a 2. személyre vonatkozó igei személyragok és/vagy birtokos személyjelek, amelyekről rengeteget írtak az uralisták. Meglehetősen nehéz még áttekinteni is az ezekkel kapcsolatos nézeteiket. A következőkben ezekkel foglalkozom.

1. A 2. személyű obi-ugor személyes névmásokról

Az uráli nyelvek többségében a **t* kezdetű, 2. személyű alapnyelvi névmások folytatói találhatóak:

**tš*¹ 'du' U: finn *sinä*, észl *sina*, lapp *dqn*, mordvin *ton*, cseremis *tšń*, votják *ton* (Gen. *tšnad*), zürjén *te*, magyar *te*, jenyiszeji *tođi*,² tavgi *tannaŋ*, szelkup *tat*, *tan*, kamasz *tan*, koibál *танъ*, motor *танъ*; „Auf Grund der lapp., mord. und sam. Wörter haben die sing. Personalpronomina in der U Grundsprache zwei Formvarianten, einmal mit palatalem, einmal mit velarem Vokalismus (vgl. Joki FUFA 32:³ 48)” (UEW 539);

² Az itt idézett adat a maddu nyelvjárásból való, a baj nyelvjárási névmás viszont: *ū* 'du; ть' (Hajdú 1983: 112), vö. még *ūdī* 'ihr; вы (2)', *ūda* 'ihr; вы (Plur.)' (Mikola 1995: 230). Az *ū* 'du; ть' névmást a ketből való átvételként magyarázzák (Dulson 1968: 102–104 [Hajdú 1983: 113 alapján idézve]; Majtinskaja 1969: 55–56: „по-видимому”; Hajdú 1983: 112–113), vö. *y, uk* 'ть' (Krejnovič 1968: 461); „*uu* is borrowing from the Ket language” (Helimskij 1996: 131). Feltételezem, hogy e kölcsönzés csak általános kétnyelvűség esetén történhetett meg. Hajdú (1983: 112–113, 1990: 10–11) Dulson (i. h.) nyomán a sg. 3. személyű névmást, a *bū*-t is a ketből magyarázza, ahol *ōy* a hangalakja (Krejnovič 1968: 461), genitivusa pedig *buda*, *but*, *budi* (Živova 1979: 223); Hajdú szerint a jurák *pudar* sg. 2. és *puda* sg. 3. névmások is ebből a ket közvetítte „mutató névmás” > 3. személyű névmási formából erednek, a jurákban a 2. személyű névmások a sg. 3. személyűhöz csatolt, megfelelő birtokos személyjellel jöttek létre (Hajdú 1983: 113), ezek tehát valójában analógiás alakulatok. E ket névmás pedig törökségi mutató névmásból származhat (Hajdú 1983: 113), vö. *bu, bo* 'dieser' (Räsänen 1969: 85). A ket névmás mutató névmási eredetét az is valószínűsíti, hogy az 1. és 2. személyű névmásoktól eltérően a 3. személyűek ugyanazon esetvégződéseket veszik fel, mint az egyéb névszók (Werner 1997: 95). A jurák és a jenyiszeji személyes névmásokról utoljára Siegl (2008) nyilatkozott. – A 3. személyű ket névmásnak a szibériai török nyelvekből való származtatása Dulson (1968: 103) nevéhez fűződik, Živova (1979: 227) azonban ennek lehetőségében némileg kételkedett.

³ = Joki 1956: 48.

'ihr (2)' U:⁴ lapp *doai* (Lakó 1986: 76), jenyiszeji *tođidi* (Mikola 1995: 219), tavgi *ti(i)* (Katzschmann 2008: 384), szelkup *tē* (Hajdú 1982: 143), kamasz *šište* (Castrén 1854/1966: 353);

*tš² 'ihr' U: finn *te*, észt *te*, lapp *dī*, mordvin *tiñ*, cseremis *tā*, votják *ti*, zürjén *tī*, osztják (pl. 2. személyű igerag) V -*təγ*, DN -*tə*, O -*ti*, magyar *ti*, jenyiszeji *tođida*'⁵ *вы*,⁵ tavgi *tēŋ*, szelkup *te*, kamasz *šiŋ*, koibál *ce*, motor *тендя, тэндэ*; „Der Stammvokal kann nicht auf einen einzigen U Vorgänger zurückgeführt werden: die finn. Vertretung kann aus *e, die mord., perm. und ung. aus *i oder *e, das rekonstruierte urtscher. *ε aus früherem *ā oder *e abgeleitet werden. Der bunte Vokalismus kann auch uralt sein” (UEW 539–540).

Ebben a kategóriában nyelvcsaládunkban a 2. személy jelölése számít a leginkább rendhagyónak, amely jó száz éve okoz kemény fejtörést az uralistáknak. Az uráli nyelvcsalád tagjaiban – a jurák és részben a jenyiszeji kivételével – a 2. személynek névmással vagy szuffixummal való jelölésére orális dentális zárhang (*t*, *d*) jellemző, ezenkívül előfordul nazális dentális zárhang (*n*) is, mégpedig elsősorban a vogulban, az osztjákban, kisebb mértékben a zürjénben és a votjákban, továbbá a jurákban, a jenyiszejiben, a tavgiban és a szelkupban.

A szuffixális személyjelölési *t ~ n* kettősséget sokan a személyes névmások kettősségéből kívánták értelmezni, s így a személyes névmások agglutinációja magyarázná a kétféle, *t* és az *n* elemű személyjelölő morfémát is. Ennek ellenére mégis rendszerint csak szókezdő **t*-t tartalmazó 2. személyű névmást rekonstruáltak. Egy másik hangtani probléma pedig az, hogy a nyelvcsaládban a lapp, a mordvin és a szamojéd névmások alapján veláris magánhangzós személyes névmás (**mun*, **tun*, **sun*) tehető fel (így pl. Kulonen 2001a: 161), míg a többi nyelv palatális hangrendű előzményekre enged következtetni; ilyen értelemben foglalt állást Collinder is: „The pronouns (fi) *minä* (*mä*, *ma*), *minu*- I, and *sinä* (*sä*, *sa*), *sinu*- thou, may have had two alternative shapes as early as PU” (Collinder 1960: 167). E két problémát, vagyis a „*t ~ n*” elemet és a „palatális ~ veláris” hangrendűséget legtöbbször külön-külön tárgyalták, ugyanis egyikük megoldása sem befolyásolja a másikat, az általam való egymástól teljesen független tárgyalásuk mégis eléggé nehézkes lenne.

Kulshelyzetben az obi-ugor nyelvek 2. személyű névmásai vannak, ezek ugyanis mind *n* kezdetűek szemben a többi uráli nyelvvel (1. táblázat).

A nyelvcsalád vagy az egyes nyelvek etimológiai szótárai legtöbbször meg sem említik ezen 2. személyű obi-ugor névmásokat (így: VglWb, FUV¹ 57, FUV² 74, SKES 4: 1034–1035, 1250, SSA 3: 184, 278, TESz 3: 869, 916–917, EWUng 2: 1491–1492, 1516–1517), míg a MUSz (192–193 [206–207]) szerepelteti ezeket, de éppen az *n*-jükről nem tesz említést. Hunfalvy elég részletesen bemutatta a magyar és a rokonai közti egyezéseket (Hunfalvy 1864: 259–278), de (egyáltalán) a névmásokat meg sem említette!

⁴E névmás nem szerepel az UEW-ben.

⁵A jenyiszeji adat (Mikola 1995: 219) nem szerepel az UEW-ben!

1. táblázat. Az obi-ugor nyelvek személyes névmásai

		Osztják			Vogul		
		V	DN	Kaz	T	P	So
sg.	1.	<i>mä (män-)</i>	<i>män, má</i>	<i>ma (män-)</i>	<i>äm (ämän-)</i>	<i>am (amn-)</i>	<i>am (änəm-)</i>
	2.	<i>nöŋ</i>	<i>nöŋ</i>	<i>näŋ</i>	<i>näw</i>	<i>näy</i>	<i>naŋ</i>
	3.	<i>löy</i>	<i>těw</i>	<i>lűw</i>	<i>tüw, täw</i>	<i>täw</i>	<i>taw</i>
du.	1.	<i>min</i>	<i>min</i>	<i>mĩn</i>	–	<i>mēn, min</i>	<i>mēn</i>
	2.	<i>nin</i>	<i>nin</i>	<i>nĩn</i>	–	<i>nēn, nin</i>	<i>nēn</i>
	3.	<i>lin</i>	<i>tin</i>	<i>lĩn</i>	–	<i>tēn, tin</i>	<i>tēn</i>
pl.	1.	<i>měŋ</i>	<i>möŋ</i>	<i>műŋ</i>	<i>mänŋ</i>	<i>man</i>	<i>män</i>
	2.	<i>něŋ</i>	<i>něŋ</i>	<i>näŋ</i>	<i>nän</i>	<i>nan</i>	<i>nän</i>
	3.	<i>lěy</i>	<i>těy</i>	<i>lűw</i>	<i>tän</i>	<i>tan</i>	<i>tän</i>

(DEWOS 735, 884–885, 1004; Liimola 1944: 20–23, még vö. Honti 1988: 155)

Az *n* elemű személyjelölőt (is) használó nyelvek a vogul kivételével ismerik a 2. személyű, **t* kezdetű személyes névmást vagy az abból agglutinálódott személyjelölő szuffixumot (is):

a) A *t* kezdetű személyes névmásnak az osztják morfológiában, egészen pontosan az igeragozásban fellelhető nyomára többen (Szinnyei 1927: 115; Finciczky 1928–1930: 366; Hajdú 1973: 133, 142, 1986: 4; Honti 1976: 73 kk.) is utaltak, pl. du. 2. VVj Trj *-(a)tän/-(ä)tän*, J *-(a)tän*, DN *-(a)tän*, Kaz *-tän*, pl. 2. VVj Trj *-(a)täy/-(ä)täy*, J *-(a)täy*, DN *-(a)tä*, Kaz *-tĩ* (Karjalainen–Vértes 1964: 277–281; Paasonen–Vértes 1965: 90–92; Honti 1986: 107–122), de ez megvan a legkeletibb osztják (= VVj) nyelvjárásterületen az egyes számú birtokra vonatkozó birtokos személyjelezésben is: du.-pl. 2. VVj *-(a)tän/-(ä)tän* (Honti 1986: 39).

b) A zürjén igeragozásban *n* elemű a személyjelölő: sg. 2. *-n*, pl. 2. *-nnid*, a tagadó ige jelen idejében: sg.-pl. 2. *on* és múlt idejében (praeteritum): sg.-pl. 2. *en*, a prohibítív segédigéjében: sg. 2. *en*, pl. 2. *en(ę)* (Rédei 1978: 81, 83, 84); a votjákban a tiltó ragozás segédigéjének hangalakja is tartalmaz *n*-t: sg.-pl. 2. *en* (Csúcs 1990: 54); de a tagadó és tiltó igeragozás is tanúsítja az eredeti **t* elemű igei személyrag létét, például a zürjén sziktivkari és letkai nyelvjárásában a tagadó ige múlt idejében *ed(ę)* a pl. 2. személyű alak, a permják nyelvjárásában a jelen időben ugyanezen alak *ode*, a votják jelen idejében viszont sg.-pl. *ud*, múlt idejében *ed* hangalakú (Serebrennikov 1963: 283–285, 288; Csúcs 1990: 53). A zürjén birtokos személyjeles paradigmában a 2. személyű személyjelek csak a **t* elemű morfémák folytatóit mutatják, például: sg. 2. nominativus *-id*, pl. 2. nominativus *-nid* (Rédei 1978: 62); a votjákban ugyanez a helyzet: sg. 2. nominativus *-ed/-jed*, *-id*, pl. 2. nominativus *-di/-tj* (Csúcs 1990: 38).

c) A szamojéd nyelvekben is van *n* vagy *n*-t tartalmazó, vagy **n*-re visszamenő személyjelölő morféma: jurák *-n* (< **nt*): *nū-n* 'du stehst', jenyiszjei *-ddo* (< **ntV*): *mota-ddo* 'du schneidest', tavgi *-ŋ* (< **n*) *ńiljtj-ŋ* 'du lebst' (Hajdú 1986: 7; Mikola 1988: 254, 2004: 123).

1.1. Az *n* kezdetű obi-ugor személyes névmások létrejötte

1.1.1. Az eddigi történeti magyarázati kísérletek

A nyelvcsalád egészének vagy egy-egy nyelvnek a szókincsét tárgyaló etimológiai szótárak nem tesznek említést az obi-ugor nyelvek *n* kezdetű, 2. személyű személyes névmásairól. E „némaság” persze nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem voltak kísérletek arra, hogy kapcsolatot keressenek a kétféle, a *t* és az *n* kezdetű személyes névmás között.

Noha az obi-ugor nyelvekben csak *n* kezdetű 2. személyű névmások vannak, az ősosztjákra a du. 2. személyben $^{*-(a)t\grave{a}n/^{*-(\grave{a})t\grave{a}n}$, a pl. 2. személyben $^{*-(a)t\grave{a}y/^{*-(\grave{a})t\grave{a}y}$ igei személyrag és az egyes számú birtokra utaló paradigmában a du. 2. és pl. 2. (továbbá analógiásan a du. 3.) személyben $^{*-(a)t\grave{a}n/^{*-(\grave{a})t\grave{a}n}$ birtokos személyjel rekonstruálható. Ezek *t*-je bizonyítja, hogy az *n* kezdetű 2. személyű névmást megelőzően az obi-ugor nyelvek életének egy korai szakaszában a *t kezdetű 2. személyű névmás szintén ismert volt.

Az *n* kezdetű obi-ugor 2. személyű személyes névmásoknak a többi uráli nyelv *t kezdetű névmásaival való egyeztetése éppen a radikális hangkülönbség miatt nem jöhetett szóba, illetve ha mégis megkísérelték, nagyon körülményes okfejtésekbe bocsátkoztak a magyarázattal kísérletezők. A személyes névmás és a neki számban és személyben megfelelő személyjelölő szuffixum természetesen összefüggnek egymással történetileg. Igyekszem azonban most csak a szóban forgó obi-ugor személyes névmások és személyjelölő szuffixumok történeti hátterére irányítani a figyelmemet.

Szakirodalmi ismereteim szerint a magyarázatok részben hangtörténeti fogantatásúak. A következőkben rövid tudománytörténeti áttekintést adok e kísérletekről. Ezek bemutatásakor lehetőleg elsősorban az időrendet igyekszem követni.

A felmerült ötletek előadói kétféle lehetséges okra tippeltek: vagy hangtani változás ($^{*t} > ^{*n}$) eredményeként jöttek létre az *n*-es személyjelölők, vagy az *n kezdetű mutató névmásból alakult ki az obi-ugor személyes névmások előzménye (amelyből aztán persze később agglutináció révén személyjelölő szuffixumok keletkeztek).

Szinnyei (1922: 97, 101) a *t váltakozási formájaként magyarázta az obi-ugor *-n* es személyvégződést, de amint Mark (1931: 56) megjegyezte, e feltevés hangtanilag nem indokolható; tegyük hozzá, funkcionális szempontból sem.

Ojansuu lehetségesnek vélte, hogy:

a) az obi-ugor névmások esetleg valamiféle disszimiláció következtében módosították szókezdő mássalhangzójukat ($t > n$);

b) ezek a névmások a többi uráli személyes névmás etimológiai megfelelői közé vonhatók, ha mutató névmásból eredtek;

c) a *t* és az *n* kezdetű névmások elkülönítendőek egymástól;

s a mai viszonyok a kétféle névmás paradigmájának összeolvadása révén alakultak ki: „Onko ajateltava ääntenmuutosta *t* > *n*- (jotakin dissimilatsioonina?) vai onko tässä jätteitä jostakin ikivanhasta, suom.-ugr. taholta muuten jo kadonneesta

monikonmuodostus-prinsiipistä, en voi aineksen niukkuuden vuoksi ratkaista. Mahdollista on myös että *n*-alkuiset pron.:t ovat erotettavat *t*-alkuisista ja että nykyiset suhteet selittyisivät eri paradigmojen yhteensulamisesta” (Ojansuu 1923: 83).⁶ Ojansuu óta meglehetősen nagy hagyománya van annak, hogy ezen obi-ugor személyes névmásokat **n* kezdetű alapnyelvi mutató névmásból magyarazzák.

Mark is kétféle, **t* és **n* kezdetű 2. személyű névmás feltevésével vélte megoldhatónak e problémát: „Wie schon bemerkt wurde, tritt in den Ob-ugrischen Sprachen (wog. und ostj.) in der 2. P. *-n* statt **-t3* (~ **-δ3*) auf: ostjO *χādān* 'dein Haus', wogN *kwolān* 'dein Haus'. Dieses *-n* hat man als Wechselform zu **-t3* erklärt. Aus lautlichen Gründen kann aber eine solche Auffassung nicht gebilligt werden. Das *-n*, das in den obugrischen Sprachen auch als Personalendung des Verbuns fungiert, tritt ferner auf fgr. Boden im Perm. nur in dieser letzteren Verwendung auf: syrj. *keran* 'du machst', *munan* 'du gehst' usw. und auf sam. Boden im samT ebenfalls als Personalendung (Prädikatsuffix) des Verbuns: *mataān* (mit *-n* aus *-n*) 'du schnittest' (*mataām* 'ich schnitt'), *bārbañ* 'du bist Fürst' (*barba* 'Fürst'). Das *-n* muss somit schon in der ural. Ursprache dagewesen sein. Nun fragt es sich, wie es zu erklären ist, dass nebeneinander zwei Elemente zur Bezeichnung derselben Person im Gebrauch waren. Eine definitive Lösung dieser Frage lässt sich nicht geben, wohl aber kann man eine Vermutung aussprechen. Ausser dem mit *t* anlautenden Personalpronomen der 2. P. (lp. *ton*, mord. *ton*, ung. *te* usw.) gibt es in den fgr. Sprachen eine Form mit *n* im Anlaut, und zwar in den obugrischen Sprachen: wog. *neγ*, *nū* 'du', ostj. *nōñ*, *nəñ* 'du'. Da, man auch hier das Entstehen der *n*-Form aus der *t*-Form nicht erklären kann, so muss es offenbar schon urspr. in den uralischen Sprachen zwei verschieden anlautende Stämme für das Pronomen der 2. Person gegeben haben. Wenn die Possessivsuffixe und die Personalsuffixe des Verbuns in der Tat, wie ausser Zweifel zu sein scheint, aus den Personalpronomina entstanden sind, so ist alles in Ordnung; denn wenn zwei Personalcharaktere der 2. P. ursprachlich angesetzt werden müssen, so muss es auch zwei Personalpronomina gegeben haben” (Mark 1931: 56–57).

Wichmann egyetemi előadásain az *n* elemű votják, zürjén, osztják és vogul igei személyragokat összetartozónak és közös, finnugor kori örökségnek vélte (Uotila 1933: 113), de azt nem tudjuk meg az Uotilától származó információból, miként vélekedett ezeknek és a 2. személyű névmásoknak az esetleges kapcsolatáról.

Vértes Edit Ojansuu harmadik (c) feltevésének szellemében képzelte el a probléma megoldását: „az uráli nyelvekben általános *-t* raggal szemben az obi-ugor nyelvek *-n*-et mutatnak, a permi és a szamojéd nyelvek is őrzik az *-n* nyomát, az osztjában ellenben az igeragozás dualisában és pluralisában a *-t* gyér maradványai találhatók

⁶ „Gondolhatunk-e *t* > *n*- változásra (valamiféle disszimilációként?), vagy esetleg valamilyen igen ősi, a finnugorból egyébként már kiveszett, a többes szám megformálása módjának emlékérről van-e szó; az anyag szűkös volta miatt nem tudom eldönteni. Az is lehetséges, hogy az *n* kezdetű névmásokat el kell választani a *t* kezdetűektől, és hogy a mai viszonyokat a különböző paradigmák egybeolvadásával magyaráznánk”.

meg [...] Látva a mutatónévmás, a 2. személyű személynévmás és személyrag hasonlóságát egymásnak megfelelő viselkedését a jellegzetes hang változtatásában, esetleg arra gondolhatunk, hogy az alapnyelvben egymás mellett élhetett a mutatónévmás *t*-s és *n*-es változata. Az *n*- tövű mutatónévmásnak eredetileg nem volt többesi jelentése. Talán ennek az emlékét őrzi a számO. *na* 'der; illé' névmás [...] Ez az egyetlen eset, ahol a kérdéses névmás egyesszámi jelentéssel szerepel" (Vértes 1943: 10–11; lényegében ugyanígy Vértes 1967: 194–195). Vértes (1943: 10–11, 1967: 194–195) arra hivatkozik, hogy az indoeurópai személyes névmásokat is kapcsolatba hozták mutató névmásokkal. Amennyire én ismerem a szakirodalmat, ez csak a Vértes által hivatkozott, tudománytörténetileg jelentős, de régi munkákban megtalálható feltevés, az újabbak csak a 3. személy esetében tartalmazznak ilyen utalást (pl. Živova 1979: 221–222, 228; Beekes 1995: 207–209; Lehmann 1996: 157–158; Szemerényi 2007: 211–220; vö. még Gamkrelidze–Ivanov 1984: 254–255, 385; Hajdú 1990: 2–4; Lyons 1992: 276–277).

Lakó (1951b: 371) szerint Collinder (1940: 23, jegyzet) és Ravila (1945: 323) bebizonyította, hogy az *n* kezdetű névmás eredetileg singularisi volt. Ez azonban aligha helyes megállapítás (Collinder csak feltevésként adta elő, Ravila pedig ezt valószínűnek vélte), hiszen a vogul többes tárgyra utaló igei és a több birtokra vonatkozó birtokos személyjeles paradigma *-n*-je csak egy hajdani többesi névmás agglutinációjával értelmezhető történetileg, miként az ugyanilyen funkciójú osztják *-l*- is többesjelből vezethető le (lásd Honti 1997: 34, 36–37, 85). Továbbá semmivel sem lenne indokolható, hogy a nyelvcsalád finn-permi ága ilyen, tipológiailag idegen, szuppletív számjelölést valósított volna meg, e furcsa, szuppletív számjelölési eljárásnak valamikor igen régen, a preuráliban kellett kialakulnia.

Az *n*-es személyes névmást használó nyelveket Serebrennikov (1957: 8) keleti Urál vidéki nyelvi zónának nevezte el, amit – úgy tűnik – többé-kevésbé elfogadott Helimskij (1982: 68), hasonló minősítés található Janhunennél (1982: 34) és Kulonennél (2001a: 160–161) is. Serebrennikov az *n* elemű obi-ugor személyjelölőket az *n* kezdetű személyes névmások agglutinációjával magyarázta, de mivel a permi és a szamojéd nyelvek nem ismernek ilyen személyes névmásokat, egyes számú 2. személyű, *-ts* és *-nə* hangalakú uráli alapnyelvi személyjelölő szuffixumokkal számolt (Serebrennikov 1964: 75), ám arról nem szól, miből keletkezhetett a *-nə*...

Kálmán Vértesre (1943: 10–11) hivatkozva elfogadja, hogy a személyes névmások történetileg mutató névmásokra vezethetők vissza, s így szerinte az *n* kezdetű osztják személyes névmás is **n* kezdetű mutató névmásból jöhetett volna létre. Ekképpen fogalmazta meg nézetét: „Véleményem szerint az ugor alapnyelvben (talán már egyes finnugor nyelvjárásokban, hiszen a zürjén és votják példa erre mutat) volt két 2. személyű névmás: **t*• és **n*•. Az ugor és a permi nyelvekben a birtokos személyragozásban és az igeragozásban a 2. személyt eredetileg az *n*• névmással jelölték, mint a mai obi-ugor nyelvekben és a permi igeragozás egyes paradigmáiban” (Kálmán 1965b: 168–169). Egyet kell azonban értenem Hajdú elutasító álláspontjával:

„felteszik, hogy a 3. személyű személyes névmás az alapnyelvben [...] eredeti mutató névmásból alakult. Hasonló kapcsolatot tesznek fel egyesek a 2. sz. személyes névmás és a *t*- kezdetű mutató névmás között. A személyes névmások valamelyes összefüggése a demonstratívumokkal nagyobb távlatban hihetőnek látszik, de az uráli alapnyelvben a személyes és mutató névmások már határozottan elkülönültek egymástól” (Hajdú 1981: 134).

Collinder (1965: 134) is lehetségesnek vélte, hogy az uráli alapnyelvben az egyes számú 2. személyű névmásnak volt egy **t*-s és egy **n*-s változata, s gyaníthatólag ő is mutató névmási eredetre gondolt, hiszen a finn *tämä* 'ez' ~ *nämä* 'ezek' mutató névmásra hivatkozott.

Steinitz volt az a finnugrista, aki a legtöbbet tette a vogul és az osztják nyelv történetének felderítésére. Nevezetes osztják szótárában csak felsorolja a 2. személyű osztják és vogul névmásokat, etimológiai természetű megjegyzése nincs (DEWOS 1004). Ez voltaképpen teljes összhangban áll azzal, hogy a fentebb felsorolt etimológiai szótárak szerzői sem nyilatkoztak az esetleg lehetséges kapcsolatokról.

Majtinskaja (1979: 195) is *n* kezdetű mutató névmásból (U **n₃*) magyarázta a 2. személyű obi-ugor személyes névmásokat, de csak annyit jegyzett meg, hogy a vogulban és az osztjában a 2. személyben a *t*- helyetti *n*- furcsa (Majtinskaja 1969: 211). Majtinskaja ötlete mellett szólhatna Babaev közlése, aki szerint igen ritkán előfordul, hogy 'ez', 'az' mutató névmás vált 'te' jelentésű névmássá (Babaev 2009: 126–127), de kétségeim vannak eme közlés hitelességét illetően, mivel egzotikus nyelvekre hivatkozik, és nem áll módomban ellenőrizni a velük kapcsolatos szakirodalmat.

Balázs szerint voltak az alapnyelvben **nšn•*, **nšn•* és **tšn•*, **tšn•* „névmási fejlemények”, amelyek közül az előbbieket az obi-ugorban, az utóbbiakat a többi finnugor nyelvben jelölték a 2. személy(ek)e)t (Balázs 1973: 188). Ezek létét ekként magyarázta: „Aus gewissen Anzeichen kann darauf geschlossen werden, daß diese Sphäre auf die Stelle um die *a n g e s p r o c h e n e P e r s o n* herum oder wenigstens auf deren unmittelbare Umgebung fallen konnte, d. h. daß sie mehr oder weniger identisch war mit der deiktischen **t•*- Sphäre bzw. sich von ihr nicht besonders unterschied. Darauf lassen nämlich die **n•*- Stämme der Personalpronomina der 2. Pers. Sg. der obugrischen Sprachen schließen, die – wie erwähnt – schon von Ojansuu (Pron.⁷ 83) zu den Demonstrativpronominalstämmen **n•* in Beziehung gebracht worden sind. Bei der Besprechung der Auffassungen von Ojansuu (Pron. 83), Fincziczky (NyK. XLVII,⁸ 365 ff.), Vértés (OsztSzn.⁹ 10–13) sowie Mark (ÖESA. 1929:¹⁰ 56–59) verweist auch Lakó nachdrücklich darauf, daß die wogulischen und ostjakischen Personalpronomina mit dem Stamm **n•*- mit Recht in Beziehung zu den uralischen Demonstrativpronomina mit dem Stamm **n*- gebracht werden können.

⁷ = Ojansuu 1923.

⁸ = Fincziczky 1928–1930.

⁹ = Vértés 1943.

¹⁰ = Mark 1931.

Weil die Formenvarianten der erwähnten obugrischen Personalpronomina im Urwogulischen und im Urostjakischen aller Wahrscheinlichkeit nach einen palatalen Vokal enthielten, können diese seines Erachtens mit den finn. Pronomina *nä-* und *ne-* und deren anderen Entsprechungen identifiziert werden (ALH. 1,¹¹ 364–366; I. OK. 1,¹² 213–214). (Zu dieser Frage vgl. neuerdings: Vértes, OstjPron.¹³ 199–203)” (Balázs 1973: 186–187; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Hajdú kétszer is foglalkozott ezzel a személyjelölési anomáliával. Idézem: „A finn-ugor nyelvtudomány sokáig értetlenül szemlélte ezt a kettősséget, amely az obi ugor és a többi rokon nyelv között mutatkozik a második személyű névmásokban és Px-ekben. E kettősség alapján sokan úgy gondolták, hogy az alapnyelvben két második személyű névmás is lehetett, egy *t-* és egy *n-* kezdetű. Mások viszont inkább arra hajlottak, hogy az obi ugor nyelvek nazális elemű morfémaiban egy alapnyelvi *n-* kezdetű mutató névmás nyomát kell látni” (Hajdú 1973: 132). Hajdútól eltérően én ezt a két feltevést egyként értelmezem, hiszen előadók rendszeresen utaltak a singularisi **t-* ~ pluralisi **n-* mutató névmásokra. Amikor első alkalommal nyilatkozott Hajdú, így vélekedett, szélesebb hangtörténeti háttérbe állítva a változást: „Az obi ugor nyelvek eltérése a többi rokon nyelvtől azonban másképpen is megmagyarázható. A PU **te* 2. személyű névmás és az ezt folytató, illetve képviselő *-t* Px (illetve Vx) hangalakilag egybeesett a PU **se* > PUG **ʒe* 3. személyű névmás és az ezt képviselő Px (illetve Vx) fejleményeivel a vogulban és az osztják nyelvjárások nagy részében. Tudvalevő, hogy a 3. személyű névmás kezdőhangja és az ebből keletkezett, 3. személyre utaló végződés a vogulban, valamint az osztják nyelvnek a déli és észak–déli átmeneti nyelvjárásaiban *t-*-vé változtak. Ráadásul még az osztják nyelv bizonyos 3. személyű (determ[inált]) igealakjaiban az északi és keleti nyelvjárásokban is a *t-* kezdetű mutató névmás suffixálódott. A vogul és osztják nyelvterületen tehát igen könnyen funkciózavar állhatott volna elő a 2. és 3. személyű alakok között. A funkciózavar kiküszöbölése érdekében lépett a *t* helyére a 2. személyű névmásban és toldalékban egyaránt *e* hang nazális képzésű homorgán párja, az *-n-*. E hangváltozásban ezenkívül a névmás második elemeként szereplő nazális asszimiláló hatása sem hagyható figyelmen kívül. Az *n-* kezdetű névmás és toldalék »divatja« igen korán elterjedt azon osztják nyelvjárásokban is, ahol egyébként az **ʒ > t* változás nem ment végbe (keleti és legészakibb nyelvjárások). Magyarozatunk mellett szól, hogy a *t-* kezdetű névmás valamelyes nyomai fennmaradtak az osztják indeterminált igeragozásban [...], és hogy a 2. személyű *t* megváltozása – hasonló okból – a szamojéd nyelvek egy részében is megtörtént” (Hajdú 1973: 132–133; hasonlóan Hajdú 1986: 6–7). Itt ellent kell mondanom Hajdúnak: a 3. személyű névmásban történt U/FU **s-* > Ug **ʒ-* > OUG **ʒ-* > vogul *t-*, osztják **l-* > *l-*, *l-*, *t-*, *j-*, *∅-* változás eredménye semmiképpen sem játszhatott volna szerepet a 2. személyű névmás szókezdő elemében bekövetkezett

¹¹ = Lakó 1951a.

¹² = Lakó 1951b.

¹³ = Vértes 1967.

t*- > **n*- változásban, hiszen amikor ez utóbbinak be kellett volna következnie, az obi-ugorban még **ʒ* volt. Amikor Hajdú később visszatért erre a kérdésre, az uráli korra vetítette vissza a kettősség megszületését, és csak egyféle, *t* kezdetű, eredeti 2. személyű névmással számolt: **ton* (vagy **tVn*), amelyben szerinte a nazális asszimilálta az orális zárhangot, s a két változat az uráli korban a keleti területen egymás mellett élt (tVn* ≥ **nVn*), de csak az obi-ugorban őrződött meg személyes névmásként, ennek nyomai azonban megtalálhatók az összes szamojéd nyelvben, szórva-nyosan a permiekben is (Hajdú 1986: 6). Hajdú szerint a többek által feltételezett kétféle (*t* és *n* kezdetű) 2. személyű névmások azért elfogadhatatlanok, mert nincs válasz arra, miként jött volna létre e furcsa kettősség. A mások által javasolt megoldás, miszerint az *n* kezdetű személyes névmás *n* kezdetű mutató névmásból eredt volna (vö. finn *nuo* 'jene [pl.]'), azért vetendő el, mert:

- a) mutató névmásból 3. személyben szoktak személyes névmások keletkezni;
- b) az ilyen, azaz az *n* kezdetű mutató névmások többes számi funkcióval rendelkeznek az uráli nyelvekben, már ahol megőrződtek (ti. a finn-permi nyelvekben);
- c) ha e jelenség létrejött az ugor (vagy a finnugor) korra tehető, nem világos, miért nincs nyoma a magyarban (Hajdú 1986: 3).

Rédei elfogadja Hajdú (1986: 6) magyarázatát az obi-ugor *n* kezdetű személyes névmásokra vonatkozóan, hogy ti. ezekben szó eleji *t* > *n* asszimiláció történt a rákövetkező nazális miatt, majd hozzáteszi, „ám ezt a permi nyelvek esetében nem tartom meggyőzőnek, mivel itt nem lett a *t* kezdetű névmásnak (zürj. *te*, *ti*, votj. *ton*, *ti*) *n*-nel kezdődő alakja” (Rédei 1989: 158; vö. még Rédei 1998: 350, 1999: 106–107).

Ezzel kapcsolatban Janhunen megpróbált egyszerre két kérdésre is választ adni:

- a) miért vannak az uráli nyelvekben palatális és veláris hangrendű személyes névmások (is);
- b) miképpen magyarázható az egyes nyelvekben meglévő, 2. személyű, *n* elemű személyjelölők kialakulása?

Az ő javaslata szerint: „On erityisesti korostettava, että kantauralilaiset yksikön 1. ja 2. persoonan persoonapronominin eivätkä suinkaan ole säilyneet kaikissa uralilaisissa nykykielissä, vaan ainoastaan kolmella taholla: saamessa (*mon*, *ton*), mordvassa (*мон*, *тон*), ja samojedissa. Muut uralilaiset kielihaarat (ugrilaiset kielit, permiläis-marilainen haara, itämerensuomi; myös eteläsaame) viittaavat toisentyypisiin, etuvokaalisiin vartaloihin (**m̩*, **t̩*),¹⁴ jotka useimmiten esiintyvät kaksitavuisina

¹⁴Nem értem, Janhunen szerint miért mutatnának a déli lapp (1. és 2. személyű) személyes névmások palatális hangrendű eredetire (ez legfeljebb a pluralisiakra lehet igaz, vö. Korhonen 1981: 207), vö. „Die eigentlichen Personalpronomina sind *m̩*anne ~ *man*ne 'ich', *d̩*adne ~ *dad*ne 'du' und *s̩*adne ~ *sad*ne 'er, sie, es' [...] Anstatt der langen Formen im Nom. Sg. kommen auch Kurzformen vor, nämlich 1. Sg. *m̩*an – *man* – *mun*; 2. Sg. *d̩*an ~ *dan*; 3. Sg. *s̩*an ~ *san*; 1. Pl. *mi(j)h*; 2. Pl. *di(j)h* und 3. Pl. *si(j)h*” (Hasselbrink 1981: 118); vö. *man*ne 'ich' (Hasselbrink 1983: 903–906), *d̩*adne 'du' (Hasselbrink 1981: 410), *s̩*an [er, sie, H. L.] (Hasselbrink 1985: 1114–1115), *d̩*'itte 'er, sie, es', 'dieser, diese, dieses' (Hasselbrink 1981: 439–441), *m̩*annuoh ['wir beide, H. L.]

johdoksina (vrt. esim. suomen *minä*, *sinä*). Yksikön persoonapronominit jakavat näin koko uralilaisen kielikunnan kahteen suureen ryhmään. Rekonstruktioekniseesti etuvokaalisia yksikön pronominivartaloita ei voida kuitenkaan palauttaa suomalais-ugrilaisista kantakieltä kauemmaksi. Yksi mahdollisuus on, että etuvokaaliset pronominit ovat yhteydessä vastaaviin kantaauralin monikon persoonapronominivartaloihin (vrt. n:ot 132–133)” (Janhunen 1981: 232–233);¹⁵ vagyis: egyes számú veláris labiális magánhangzós (**mun*, **tun*) és többes számú palatális illabiális magánhangzós névmásokat (**me-*, **te-*) kell feltenni az alapnyelvre (Janhunen 1982: 34–35). Janhunen (1982: 34) szerint is a „legkeletibb periféria” (zürjén, obi-ugor, szamojéd) jellemzője, hogy a 2. személyű személyjelölő *-*n*-re megy vissza, amely szerinte „nyilvánvalóan” nazális mássalhangzós kezdetű személyes névmásból eredt, de ez csak az obi-ugorban őrződött meg. A személyes névmásoknak az igetőhöz és a főnévtőhöz való agglutinációjában kronológiai különbséget vél felfedezni, mindkettő ugyan a preuráli korban ment végbe, de mivel az igei személyragok „kopottabbak”, szerinte ezek agglutinációja megelőzte a birtokos személyjelekét. Ezt a megállapítást vitatom, már korábban is vitattam. Erre én, azt hiszem, racionális magyarázatot adtam: szerintem ugyanis az igei személyragok előzményének a cselekvő, tehát az alany mondattani funkciójának megfelelően, azaz nominativusban (vagyis alapesetben) kellett követnie az igét, míg a tárgyas igeragozásban a tárgyra vonatkozó személyes (vagy mutató) névmás, illetve a birtokos személyjel esetében a személyes névmás accusativusi, illetve genitivusi alakban, tehát testesebb formában állt a főnév mögött, így a kopást követően is megmaradt a morfémaák testessége közti különbség (Honti 1995: 54–55, 59–61 1996: 129–130). Ennek értelmében alaptalannak tekintem Künnapnak (2002: 152–153) azt a tudománytörténetből jól ismert álláspontot tükröző nézetét, miszerint az igeragozás forrása voltaképpen a birtokos személyjeles nomen deverbale volt (erről lásd Honti 1995: 57); Künnap itt torzít, ti. az elődök csak a tárgyas ragozású igealakokról vélekedtek így, tudtommal a nem tárgyas ragozásúakkal kapcsolatban nem fogalmaztak meg ilyen nézetet.

(Hasselbrink 1983: 907–908), *dādne* 'ihr Zwei' (Hasselbrink 1981: 410), *sādnuoḥ* 'sie (alle) beide' (Hasselbrink 1985: 1109), *dah* 'diese [Pl.]' (Hasselbrink 1981: 123–124, 440), *mijj'eh* 'wir (mehr als zwei)' (Hasselbrink 1983: 929), *dijjeh* 'ihr (mehrere Personen)' (Hasselbrink 1981: 436–437), *sijj'ieh* 'sie' (Hasselbrink 1985: 1133–1134). Ehhez vö. norvég-lapp sg. 1. *møn*, *mōn*, sg. 2. *døn*, *dōn*, sg. 3. *šøn*, *sōn*, du. 1. *moai*, du. 2. *doai*, du. 3. *soai*, pl. 1. *mī*, pl. 2. *dī*, pl. 3. *sī* (Lakó 1986: 76).

¹⁵ „Hangsúlyozandó, hogy az uráli alapnyelvi sg. 1. és 2. személyű névmások nem őrződtek meg minden mai uráli nyelvben, hanem csak három csoportban maradtak meg: a lappban (*mon*, *ton*), a mordvinban (*мон*, *тон*) és a szamojédban. Más uráli nyelvcsoporthoz (az ugor nyelvek, a permi-cseremis csoport, a finnségi és a déli-lapp) más típusú, palatális hangrendű tövekre (**m̥*, **t̥*) utalnak, amelyek legtöbbször két szótagú derivátumként ismertek (vö. pl. finn *minä* 'én', *sinä* 'te'). Így tehát az egyes számú személyes névmások az uráli nyelvcsaládot két nagy csoportra tagolják. Rekonstrukciótechnikai okokból azonban nem vetíthetjük vissza a palatális hangrendű névmástöveket a finnugor alapnyelvnél régebbi korra. Lehetséges, hogy a palatális hangrendűek a megfelelő többes számú személyes névmások tövével fűggenek össze.”

Kulonen is foglalkozott ezzel a kérdéssel, mégpedig eléggé részletekbe menően. Fontosnak tekinti Hajdú feltevésében az asszimilációt, de ellenvetéseket is megfogalmaz, szerinte ugyanis Hajdú magyarázatának vannak gyenge pontjai:

a) az obi-ugor nyelvek sg. 2. személyű névmásai nem **non* (< **ton*) hangalakra mennek vissza, lévén palatális hangrendűek és *ŋ* elemet tartalmazók;

b) a **t-* > **n-* hangváltozás leginkább a dualisi névmások körében lett volna várható, ám szerinte a dualisi névmások nem tekinthetők régieknek;

c) érthetetlen lenne, hogy az *n* kezdetű személyes névmás csak az obi-ugorban őrződött volna meg, míg az „*n*-s area” más nyelveiben csak a személyjelölő szuffixumokban maradt volna meg.

Ezen ellenvetéseknek majdnem mindegyikével egyetértek, csak a b) pontban szereplővel nem. Igaz, ez esetben azt sem értem, miért a dualis névmások körében lett volna várható a **t-* > **n-* hangváltozás. A dualis koráról Kulonen különböző módokon nyilatkozott egy és ugyanazon évben megjelent dolgozataiban: „Vor allem die übereinstimmende Vertretung der samojedischen Sprachen und des Lappischen deutet auf eine ursprüngliche Wurzel hin, denn diese Sprachgebiete liegen geographisch an der Peripherie der Sprachfamilie, wo auch andere alte Erscheinungen, etwa der Dual, erhalten geblieben sind [...] Es ist daher verständlich, daß die Dualpronomina in den Rekonstruktionen des Uralischen fehlen, obwohl sie in der Ursprache zweifellos vorhanden waren, da auch für die Personen des Singulars und Plurals Pronomina existierten” (Kulonen 2001a: 163–164). „Oben wurde bereits gesagt, dass die dualischen Pronomina deutlich jung sind, besonders die lappischen. Wenn wir uns jedoch die obugrischen (wogulischen) dualischen Pronomina und die entsprechenden Suffixe anschauen, können wir bemerken, dass sie einander sehr gleich sind. Das könnte man auch, wenn man so will, als einen Beweis für ein geringes Alter ansehen – wenn man voraussetzt, dass Pronomina überhaupt jung sein können” (Kulonen 2001b: 182). Különbözőképpen vélekedik tehát a dualisi névmások koráról, vajon melyik vélekedését lehet komolyan venni? A névmásokat talán csak abban az esetben lehetne meglehetősen új keletű kategóriának tekinteni, „ha az ember úgy akarja” („wenn man so will”), mert racionális okot nem találok e kijelentés igazolására...

Kulonen ellenvetései kapcsán még annyit jegyzek meg, hogy Hajdú feltevéséből egyébként az is következne, hogy a kétféle, különböző szókezdő mássalhangzót tartalmazó, 2. személyű névmás sokáig egymás mellett létezett volna, hiszen az agglutinációnak is be kellett következnie. A kettősségnek addig kellett volna fennállnia, míg a magyar nyelv elődje kivált az ugor alapnyelvből, s csak ezt követően szilárdult volna meg az *n*-es az obi-ugor elődjében és a *t*-s az előmagyarban.

Kulonen meglehetősen eredeti módon magyarázza az obi-ugor névmások szókezdő elemét: „Ein mögliches Szenario für das Auftreten des *n*-Elements könnte folgendermaßen aussehen: Die älteste *-t* ~ *-n*-Variation war suffixal und trat in der Konjugation in der Personalendung der 2. Person Singular

auf (wie schon Janhunen 1982¹⁶ vermutet). Die Reihe hätte also folgende Form gehabt (in der ersten und zweiten Person ein auf die Person verweisendes Element, in den dritten Personen nur Numeruszeichen):

	Sg	(Du)	Pl
1.	<i>-m</i>	<i>-min</i>	<i>-mi(k)</i>
2.	<i>-t ~ -n</i>	<i>-tin</i>	<i>-ti(k)</i>
3.	\emptyset	<i>(-kA)</i>	<i>(-t)</i>

Der Wechsel der 2. Person Singular wird in den heutigen Sprachen in der oben beschriebenen Weise sichtbar. Darauf, daß der Wechsel ursprünglich ebenfalls nur in der zweiten Person Singular aufgetreten wäre, deutet die Tatsache hin, daß mit Ausnahme der obugrischen Sprachen die zu beobachtenden *n*-Elemente in allen heutigen Sprachen gerade in dieser Person auftreten (die Pluralbelege der permischen Sprachen sind eindeutig sekundär) [...] Die Variation ist in einem Gebiet entstanden, dessen Kern in den heutigen obugrischen Sprachen liegt. In den Randgebieten dieses Areals ist die Variation in ihrer ursprünglichen Umgebung geblieben, während sich im Kern des Areals das *n*-Element als Innovation über seine ursprüngliche Umgebung hinaus verbreitet hat: zuerst von den Personalendungen der Verben auf die Possessivsuffixe und dann vom Singular auf den Dual und Plural. Schließlich ist das Element in den obugrischen Sprachen von den Konjugationssuffixen auch auf den Anlaut der Personalpronomina übergegangen. Dies läßt sich als Ausgleichung der Variation erklären sowie aus dem Bestreben der Personalelemente, ein geschlossenes, einheitliches Ganzes zu bilden” (Kulonen 2001a: 171–172, kiemelés az eredetiben van; lásd még Kulonen 2001b: 180–182 is). Magyarul összefoglalva: A *-t ~ -n* szuffixumváltkozás az alapnyelvben csak a sg. 2. személyvégződésben létezett. Az obi-ugor kivételével az illető nyelvekben az *-n* csak a sg. 2. személyben található meg (a permiben az *n*-nek a többesben való jelentkezése egyértelműen másodlagos). A *-t ~ -n* váltkozás az obi-ugorban alakult ki, amely az ilyen terület központja volt, és ott áterjedt az egyes számról a kettősre és a többesre, végezetül pedig benyomult az *n* a 2. személyű névmások szókezdő pozíciójába is (felváltva a **t-t*), ami azzal a törekvéssel magyarázható, hogy a személyjelölés hangtani oldala kiegyenlítődött és egységes egészet képezett: „személyjelölő szuffixumok ~ személyes névmások”. Egyébként Janhunen (1982: 34–35) nem egyértelműen állítja azt, amit Kulonen neki tulajdonít: „Die älteste *-t ~ -n*-Variation war suffixal und trat in der Konjugation in der Personalendung der 2. Person Singular auf (wie schon Janhunen 1982 vermutet)”, hanem ekként vélekedik: „The category of actor, including the person and number of the actor, was expressed by the personal endings of the finite conjugation. The actor morphemes developed in Pre-U from the corresponding personal pronouns in much the same way as the possessive suffixes developed. However, the process of suffixalization occurred earlier in the verbal conjugation, as indicated by the more »worn« phonological shape. An important point

¹⁶ Janhunen 1982: 34–35.

of dissimilarity between the systems of possessive suffixes and verbal personal endings is the 2. person singular, where the verbal endings exhibit a duality in the suffix consonant. Most of the present-day U languages point to an original dental stop $*-t$, while in the Eastern periphery (Komi, Ob-Ugric, Samoyed) the dental nasal $*-n$ is met. The nasal variant of the suffix obviously implies the previous existence of a 2. person pronoun with initial n as a l , although only uncertain traces of the pronoun stem itself have otherwise been preserved (in Ob-Ugric only)” (Janhunen 1982: 34; én emeltem ki, H. L.) Kissé azonban Janhunen is ellentmondásosan nyilatkozott, ti. dolgozatának következő oldalán sg. 2. személyű alapnyelvi „ $-n \sim -t$ ” igei személyragot, de csak $*tun$, tehát t kezdetű személyes névmást említ (Janhunen 1982: 35). Kulonennek (2001a: 158) abban feltétlenül igaza van, hogy nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy az osztjában az n elemű igei személyragok mellett a nem egyes számokban vannak az alanyi igeragozásban t elemű személyragok is, de ebből még egyáltalán nem következtethetünk a személyes névmások agglutinációjának időpontjára; e tekintetben sokkal inkább arról lehet szó, hogy az egyes számú alakok sokkal gyakoribbak, s nem feltétlenül érvényesült ezen alakok asszociációs hatása a nem egyes számokban.

1.1.2. A jelen magyarázati kísérlet

1.1.2.1. Az obi-ugor nyelvek n elemű személyjelölői

Az aligha jöhet szóba, hogy az obi-ugor alapnyelvben a hajdani $*t$ -s kezdetű 2. személyű névmást egy teljesen új, $*n$ -s névmás váltotta volna fel (ellentétben Vértessel és Kálmánnal). Lévén a grammatikai számok körében az egyes szám a lehetséges oppozíciók alaptagja, az obi-ugor nyelvek n kezdetű személyes névmásának mutató névmásból való etimológiai magyarázatát teljesen alaptalannak tekintem, mivel egyre szilárdabb meggyőződéseim szerint az $*n$ kezdetű mutató névmások uráli alapnyelvi többes szám megjelenítői voltak (Honti 1997: 34–35, 2003: 173, 2006: 87), arról nem is beszélve, hogy csak a 3. személyű névmások szoktak igazolhatóan mutató névmásból kialakulni, azok nem lévén valódi személyes névmások (ehhez vö. pl. Bühler 1982: 107–109; Lyons 1992: 276–277), továbbá az „igazi” személyes névmások etimologizálása legtöbbször talán éppen olyan reménytelen vállalkozás lehet, mint a számnevek legtöbbszöré, mert nyilván a nyelvek igen ősi, a távoli korokban keletkezett lexémái közé tartoznak, amelyek etimológiájának kiderítésében való reménykedés az én tapasztalataim szerint nagyrészt az illúziók világába tartozik. Budenz (1869: 42) is csak a 3. személynek és a mutató névmásnak az esetleges kapcsolatáról szól. Kulonennek kétségtelenül igaza van, amikor azt közli, hogy a finn *naa* 'ezek', *ne* 'azok', *nuo* 'azok', *nämä* 'ezek' mutató névmásoknak nincs megfelelőjük az obi-ugor nyelvekben (Kulonen 2001a: 170; egyébként ezt a számbeli szuppletívizmust ő is csak finn-permi korinak véli). Tehát a 2. személyű névmásokat nem lehet ezen mutató névmások egyikével sem etimológiai összefüggésbe állítani; elsősorban per sze nem azért, mert az $*n$ kezdetű mutató névmásoknak nincs képviselőjük önálló

lexémaként az obi-ugorban (hiszen azok nyom nélkül ki is veszhetnek volna), hanem azért, mert – szerintem – az **n* kezdetűek pluralisi funkciójuk voltak, amit a vogulban a többes számú határozott tárgyra utaló igealakok és a több birtokra utaló birtokos paradigma alakjai igazolnak, ezen formák *n* többesjele ugyanis csak az **n* kezdetű többes számú mutató névmások valamelyikéből agglutinálódhatott (lásd Honti 1997: 34, 36–37, 85); például: vogul

T *älil-än-am* 'ich töte sie (∞), *älil-än-an* 'du tötest sie (∞), *älil-än-i* 'er tötet sie (∞)' (Honti 1975: 115);

Ju *wōrij-an-äm* 'ich mache sie (∞), *wōrij-an-än* 'du machst sie (∞), *wōrij-an-a* 'er macht sie (∞);

Sy *totij-an-am* 'ich hole sie (∞), *totij-an(-an)* 'du holst sie (∞), *totij-an-e* 'er holt sie (∞)' (Kálmán 1965a: 50, 1976: 40);

T *ämp-än-am* 'kutyáim, *ämp-än-an* 'kutyáid, *ämp-än-i* 'kutyái' (Honti 1975: 137);

Ju *käl-än-am* 'házaim; *käl-än(-an)* '(a ti [2/ ∞]) házaitok';

Sy *kol-an-am* 'házaim, *kol-an(-an)* 'házaid, *kol-an-e* 'házai' (Kálmán 1976: 32, 1989: 47).

A 2. személyű névmás hangtani anomáliáját ahhoz hasonlítva vélem ki-deríthetőnek, ahogy Hajdú Péter tett erre kísérletet: szerinte belső nyelvtörténeti folyamat eredményével van dolgunk, vagyis a **tVn* sg. 2. személyű névmás tővégi *n*-je asszimilálta a homorgán képzésű szókezdő *t*-t: **tVn* > **nVn*. Hosszas tündődés után én viszont arra a következtetésre jutottam, hogy az *n* kezdetű személyes névmás elsősorban a névmások egymásutániségának köszönheti létét: 1. személyű **mš(n)*, 2. személyű **tšn* > 1. személyű **mš(n)*, 2. személyű **nšn*, vagyis én is asszimilációval számolok, de elsősorban nem a szóalakon belülről, hanem az egymással bizonyos feltételek közt szukcesszivitást mutató (érintkezési képzettársulást eredményező) és fogalmi rokonságban álló elemek kölcsönhatásával. Úgy vélem, az obi-ugor névmások körében tapasztalható anomáliának a magyarázata is ebben rejlik. Gyakran előfordul (nem csak nyelvtanórán vagy nyelvtanulás közben), hogy valamilyen kontextusban kívánatosnak látszik egy esemény részeseinek nem név szerinti felsorolása, azaz például *én, te, ő...*, és a **mä(n)/*äm(än)* 'én', **tän* 'te', **šäy* 'ő' stb. hangsorú obi-ugor alapnyelvi személyes névmásokban bekövetkezhetett, hogy a 2. személyű névmás orális zárhangját a homorgán képzésű nazális váltotta fel, vagyis: **mä(n)/*äm(än)* 'én', **nän* 'te', **šäy* 'ő'. Ilyen körülmények következtében alakult ki a finnugor nyelvek 'öt' és 'hat' jelentésű számneveiben tapasztalható, kaotikusnak tűnő szó belseji hangmegfelelések együttese is, amelynek magyarázatát számnévi monográfiámban (Honti 1993: 95–98) adtam elő. Ennek lényege, hogy:

a) a nyelvcsalád egyes tagjai alapnyelvi gemináta **-tt-*re utalnak (pl. magyar *öt, hat*);

b) mások intervokális rövid **-t-*re (pl. finn *viisi* ~ *viite-*, *kuusi* ~ *kuute*);

c) megint mások bármelyikből értelmezhetők (pl. osztják V *wet, kut*);

d) a lappban megtalálhatók e számnevekben mind a **-t-*, mind a **-tt-* képviselői: lapp N *viřtä* ~ *viđä* (gen.), *guřtä* ~ *güđä* (gen.), ahol a *-řt-* a **-tt-*ből és a *-đ-* a **-t-*ből ered.

Ez a képviseleti és megfelelési rendszer csak úgy alakulhatott ki, hogy e két szám-név alapnyelvi alakja vagy **wite* és **kutte*, vagy **witte* és **kute* volt, amelyek vagy nyelvenként, vagy nyelvcsoportonként más-más irányú kiegyenlítődés révén, vagy a rövid, vagy a hosszú mássalhangzós tövet tették kizárólagossá; az előbbihez tartoznak a finnégi nyelvek és a cseremisiz, az utóbbihoz a mordvin, a permi és az ugor nyelvek (a vogulban és az osztjákban a **-t-* és **-tt-* egyaránt *t*-vel van képviselve, ezért valószínűbbnek gondolom, hogy az egységesülés az ugor korban következett be, míg az őslappban erős fokban a *gemináta* **-tt-* folytatója állandósult, a gyengében pedig a rövid **-t-*-é. Hasonlóan magyarítottam a finnégi nyelvek '1' és '2' számnevének hangtani közelségét: a FU **ike*, **iike* '1' az U **käktä* '2' hatására jutott ősfinn és az ősmordvin közös ősében a **t* eleméhez: fi. *yksi*, *yhte*- '1' ~ *kaksi*, *kahte*- '2' (Honti 1993: 81). Hasonlóan magyarázza a szakirodalom már régóta a m. *hét* '7' hangalakját a várható **ét* helyett a *hat* '6' hatásával úgy, „daß aus der Reihenfolge **χotu*, **hetü* die Zahlenfolge **χotu*, **χetü* entstand, weswegen der anlautende **χ* in **χetü* auf diese Weise nach dem Wandel *χ* -> *h*- als *h*- erhalten blieb” (Moór 1953: 357; vö. még Szinnyei 1903: 478; Setälä 1912: 168; Gombocz 1922: 37; Moór 1949: 315; Honti 1993: 104). A finnégi '7', '8', '9' és '10' számnevek körében hasonló módon magyarázható az *-Vn* szóvég: FP **šejjćem* > fi. *seitsemän*; „Die Grundform war zweisilbig, wurde im Spät-Urfinnischen analog der Reihe **kakdeksan*, → (**ükdeksä* >) **ükdeksän*, → (**kümnen* >) **kümnenen* durch das Segment vervollständigt und anfänglich offensichtlich nur beim Zählen verwendet” (Honti 1993: 100, 102). Voltaképpen a finn *seitsemän* '7' is ennek köszönheti *-(ä)n* végződését (lásd Honti 1993: 102). A szoros egymásutániségben is szereplő lexémák körében ez igen gyakori jelenség, erre a jelenségre Osthoff (1878) rengeteg példát idéz, s e jelenség az indoeurópai számnevek köréből és a hónapnevek együttesében is ismert: „Nach Carolina Michaelis [...] ward im Vulgärlateinischen der Monatsname *October* zu *October* [...] Die »angebildete« Form *Octembre* dauert im Altfranzösischen fort [...] Entsprechend lautet die russische Form dieses Monatsnamens *Oktjabri*, nach *Septjabri*,¹⁷ *Nojabri*, *Dekabri*, und nach den Belegen bei Miklosich ist das *Oktębri* im Altslavischen weiter verbreitet gewesen” (Osthoff 1878: 92–93; idézve Honti 1993: 250, 92. jegyzet; vö. még von Wartburg 1955: 308–309). Ilyen *octembre*-féle alakra megy vissza a román *octombrie* is (vö. *septembrie*, *octombrie*, *noiembrie*, *decembrie*), de ez a nagy román szótár szerint egy szláv *октомври* formából magyarázható (Jordan et al. 1969: 116–117; a szláv alakhoz vö. még Černyh 2004: 595–596), bár – kívülállóként úgy vélem – a környező román hónapneveknek is szerepük lehetett az *-(o)mbrie* szóvég megszületésében. Úgy tűnik továbbá, hogy a szoros fogalmi kört alkotó lexémák akkor is befolyásolhatják egymást, ha nem közvetlenül egymás mellett állnak, amint az 'október' egy másik történeti alakváltozata mutatja: „**Anderwärts** ist das Wort umgestaltet worden, so, unter dem Einfluss von *martius* usw., zu **octobrius*” (von Wartburg 1955: 309); erre a jelenségre lásd még alább a jakut névmásokat (Tenišev 1988: 204). Említett könyvemben ezt a kiegyenlítődést paradigmatis

¹⁷ Helyesen: *sentjabri*.

asszimilációnak neveztem, amely voltaképpen külső és belső analógia is egyidejűleg, mivel egyrészt a felsorolásban szorosan követik egymást, másrészt szemantikailag rokonságban vannak. Szerintem tehát az obi-ugor nyelvek *n* kezdetű 2. személyű névmásai is (főleg) a paradigmaticus asszimilációnak köszönhetik létrejöttüket, amely az egyes számban keletkezett: a) **mä(n)/*äm(än)*, **tän*, **θäy* > b) **mä(n)/*äm(än)*, **nän*, **θäy*, vagyis a 2. személyben az első lépésben az 1. személy szókezdő nazálisának hatására történt a **t-* > **n-*, majd a második lépésben a 3. személy veláris **-γ-*-je hasonította magához a tövégi nazálist: **-n* > **-ŋ*; az ugyanis aligha jöhet szóba, hogy az alapnyelv(ek)ben kétféle 2. személyű névmás lett volna: **tš(n)/*ts(n)* és **nš(n)/*ns(n)*. Ha pedig a sg. 1. személyű névmás hangalakja az *n* névmásképzővel bővített **män* formában volt használatban, akkor annak szóvégi *n*-je még inkább valószínűsíthette, sőt indukálhatta a 2. személyben az **t-* > **n-* változást. Hajdú (1986: 3) szerint a többek által feltételezett kétféle (**t* és **n* kezdetű) 2. személyű névmás azért elfogadhatatlan, mert nincs válasz arra, miként jött létre e furcsa kettősség, továbbá nem lehet olyan racionális magyarázatot találni, amely megindokolhatná ezt a kettősséget, valamint talán az is érthetetlen lenne, hogy az *n* kezdetű személyes névmás csak az obi-ugorban őrződött volna meg, míg az „*n*-s area” más nyelveiben csak a személyjelölő szuffixumokban maradt volna meg (ez utóbbihoz vö. Kulonen 2001a: 164–165).

Obi-ugor történeti morfológiai vizsgálódásaim során természetesen én is belebotlottam ebbe a problémába, de a 2. személyű névmásnak a várakozással ellentétes hangalakját csak konstatálni tudtam, ennek megjelenési, keletkezési körülményeiről nem tudtam mit mondani, inkább csak a személyjelölő szuffixumok rendszerének módosulására fordíthattam a figyelmemet. Mivel mindkét obi-ugor nyelvben sg. 2. személyben *n* elemű a személyrag, arra gondolhatunk, hogy az újabb keletű, *n* kezdetű névmás talán az egyes számban honosodhatott meg először (lévén ez a leggyakoribb), majd magához hasonítva a személyvégződés domináns elemét (**t* > **n*), kiszorította onnan a korábbi, még az uráli alapnyelvben vagy még inkább a preuráliban **t* kezdetű névmásból agglutinálódott személyragot. Az újabb, *n* kezdetű névmás továbbterjedt az obi-ugor nyelvekben a többi (du. és pl.) számba a régebbiek rovására, amelyek kövületként fennmaradt osztyákbeli emléke az alanyi ragozás du. 2. és pl. 2. személyű *t*-s személyragja és az ugyanezen személyekben található keleti osztyák birtokos személyjelek. A vogulban nemcsak a névmások rendszeréből szorította ki az új a régít, hanem még az igeragok és a birtokos személyjelek közt sem találjuk nyomát sem. Ennek a magyarázata esetleg az lehet, hogy a vogul nyelvtörténet egy korai szakaszában a tárgy ragozás és a birtokos személyjelezés du. 2. **(ə)tən/*(ə)tän* (< **(ə)tən/*(ə)tän*) és du. 3. **(ə)tən/*(ə)tän* (< **(ə)θən/*(ə)θän*) szuffixuma a **θ* > *t* hangváltozás folytán egybeestek, s az egyalakúság felszámolására irányuló törekvés biztosíthatott kedvező feltételt a 2. személyű *n*-es személyragnak a nem egyes számokba való bekerüléséhez; ez részéről csak merő feltételezés, mivel a mai vogulban nagyon leegyszerűsödtek és részben egybeestek a személyjelölő morfémák (illetve pl. a 3. személyű morfémák kései újítások: Sy *-anəl*, Ju *-änəl*), vö. például:

Sy sg.-du.-pl. 2. *kol-ən* 'házad; a ti (2/∞) házatok';

Ju sg. 2. *kāl-ən* 'házad', du. 2. *kāl-ən* ~ *kāl-ən* 'a ti (2) házatok', pl. 2. *kāl-ən* 'a ti (∞) házatok' (Kálmán 1976: 31);

Sy sg.-du.-pl. 2. *miney-ən* 'mész; mentek (2/∞)';

Ju *wōrā-n* 'csinálsz', du.-pl. 2. *wōri-nə* ~ *wōrā-n* 'csináltok (ti 2/∞)' (Kálmán 1976: 37).

Az osztjákban a du. 2., a du. 3. és a pl. 2. személyű morfémaék estek egybe, a sg. 2. személyű ezektől mindig eltérő hangalakú, az igei személyragok az alanyi ragozásban megőrizték eltérő hangsorukat, például:

V *kat* 'ház': sg. 2. *kutən* 'házad' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *kutətən* '(ti 2/∞) házatok; az ő (2) házuk';

DN *χot* 'ház': sg. 2. *χoten* 'házad' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *χotesən* '(ti 2/∞) házatok; az ő (2) házuk';

Kaz *χot* 'ház': sg. 2. *χoten* 'házad' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *χotən* '(ti 2/∞) házatok; az ő (2) házuk' (Honti 1986: 124, 132, 136),

V *tu-* 'hoz': *tuw-ən* 'hozol' ↔ *tulətən* '(ti 2) hoztok' ↔ *tultəy* '(ti ∞) hoztok';

V sg. 2. *tuljn* 'hozod azt' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *tulətən* '(ti 2/∞) hozzátok azt; (ők 2) hozzák azt';

V sg. 2. *tuləylan* 'hozod azokat (2)' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *tuləyln* '(ti 2/∞) hozzátok azokat (2); (ők 2) hozzák azokat (2)';

V sg. 2. *tullan* 'hozod azokat (∞)' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *tulljn* '(ti 2/∞) hozzátok azokat (∞); (ők ∞) hozzák azokat (∞)';

DN *waχ-* 'hív': sg. 2. *waχtan* 'hívsz' ↔ du. 2. *waχtətən* '(ti 2) hívtok' ↔ pl. 2. *waχtətə* '(ti ∞) hívtok';

DN sg. 2. *waχten* 'hívod' ↔ du. 2. *waχtəsən* '(ti 2) hívjátok' ↔ pl. 2. *waχtəsə* '(ti ∞) hívjátok';

Kaz *mā-* 'ad': sg. 2. *mälən* 'adsz' ↔ du. 2. *mälən* '(ti 2) adtok' ↔ pl. 2. *mälti* '(ti ∞) adtok';

Kaz sg. 2. *mälən* 'adod azt' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *mällən* '(ti 2/∞) adjátok azt; (ők 2) adják azt';

Kaz sg. 2. *mällən* 'adod azokat' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *mällən* '(ti 2/∞) adjátok azokat' (Honti 1986: 107, 113, 119). Az északi nyelvjárasterület nagy részén (Ni, Šer, Kaz, Syn) a du. 2., a du. 3. és a pl. 2. személyekben az egyes és a nem egyes számú tárgyra vonatkozó igeragok is egybeestek.

A nem egyes számbeli vogul szuffixumok rendszerében végbement változás okait tehát a du. 2. és a du. 3. homofóniájának elkerülésére való törekvésben vélem megtalálni. A későbbiek folyamán az osztják és a vogul kötött személyjelölő morfémaék rendszerében bekövetkezett változásokat mégis a du. 2., a du. 3. és a pl. 2. egybeesése jellemzi (Honti 1976: 88; vö. továbbá Szinnyi 1927: 115; Fincziczky 1928–1930: 366; Hajdú 1976: 133, 142, 1986: 4), vagyis a főnevek birtokos személyjelezéséből és az igék ragozásából bőségesen idézhetők tehát adatok az efféle kiegyenlítődéssre, amelyek analóg jelenséggént erősíthetik magyarázatomat (az iménti adattár egy kis részének megismétlésével):

osztják

V *kutātān*, DN *χotesən*, és Kaz *χotən* '(ti [2/∞]) házatok' jelentése egyúttal '[az ő [2]) házuk' is; ugyanígy:

V *tulātān* '(ti [2]) hoztok; (ti [2/∞]) hozzátok azt; (ők [2]) hozzák azt';

DN *waxəsən* '[ti [2]) hívtátok őt; (ők [2]) hívták őt';

Kaz *māllən* '(ti [2/∞]) adjátok azt, azokat (2/∞)' (Honti 1986: 107, 113, 119, 127, 132, 136);

vogul

Ju sg. 2. *kāl-ən* 'házad', du. 2. *kāl-ən* ~ *kāl-än* 'a ti (2) házatok', pl. 2. *kāl-än* 'a ti (∞) házatok' (Kálmán 1976: 31);

P *kum* 'férfi, férj': *kumeen* '(a te) férjeid (2/∞); (az ő) férjei (2/∞); (a ti [2/∞]) férjeitek (2/∞); (az ő [2/∞]) férjeik (2/∞)' (Honti 1988: 153–154);

Sy *kol* 'ház': *kolen* '(a ti [2]) házatok; (az ő [2]) házuk, *kolayen* '(a ti [2]) házaitok (2); (az ő [2]) házaik (2)', *kolan(ən)* '(a te) házaid (∞); (a ti [∞]) házaitok (∞)' (Kálmán 1989: 46, 47);

Ju *wōrā-n* 'csinálasz', du.-pl. 2. *wōri-nə* ~ *wōrā-n* 'csináltok (ti 2/∞)' (Kálmán 1976: 37);

P *kit-* 'kérdez': *kitileen* '(ti [2/∞]) kérdezitek őt', *kitajeen* '(ők [2/∞]) kérdezik őt; (te) kérdezed őket (2/∞); (ők [2/∞]) kérdezik őket (2/∞)' (Honti 1988: 158);

Sy *totēyən* 'hozol; (ti [2/∞]) hoztok, *totijayən* 'hozod azokat (2); (ti [2/∞]) hozzátok azokat (2)' (Kálmán 1989: 56, 58).

A paradigmák gyorsan képesek átalakulni, átrendeződni, erre példa az új déli osztják tárgyas ragozás, amelyben az egyes számú határozott tárgyra utaló igealakhoz (az igei személyragot követő pozícióban!) a főnévi abszolút paradigmából ismert számjelek járulnak (példáimban a számjeleket kötőjellel különítem el, és félkövér betűkkel írom):

C *senke-γət-am* 'ich prügelte sie beide' ~ *senkem-γən* 'id.', *senk-et-am* 'ich schlug sie (∞)' ~ *senkem-ət* 'id.', vö. *senkem* 'ich prügelte es' (Karjalainen–Vértes 1964: 57–58; vö. még 89, Honti 1983: 174), vö. C *ewə* 'Mädchen; Tochter', *ewe-γən* 'id. (2)', *ewet* 'id. (∞)', *χot* 'Haus', *χot-kən* 'id. (2)', *χot-ət* 'id. (∞)' (Karjalainen–Vértes 1964: 44).

Ez a megjegyzés a permi *-n* ragos (állító és/vagy tagadó) igealakok miatt aktuális, e permi igeragok is kialakulhattak ugyanis a paradigmatis asszimiláció révén a sg. 1. személyű **-m* (> *-θ*) hatására **-t/*-d* > *-n*, de mivel a sg. 1. személyű **-m* eltűnését követően a sg. 1. személyben megbomlott a közvetlen hangtani megfelelés, a sg. 2. személyben nem jött létre az egységesülés.

Ismereteim szerint ilyen típusú kiegyenlítődést az uráli nyelvcsaládon belül csak az obi-ugor személyes névmások mutatnak, de más nyelvekből vannak olyan párhuzamok, amelyek ugyancsak egyértelműen megerősítik magyarázatomat. Talán közismert, hogy a hollandban a semleges nemű határozott névelő és egyes számú 3. személyű névmás hangalakja *het*, amely egyebek közt a német *es* és az angol *it* ugyancsak egyes számú 3. személyű névmás etimológiai megfelelője. A holland *het* szókezdő mássalhangzója, amely a mai nyelvben már csak az írott formában

létezik, már régebben olyan elemnek tűnt nekem, amely az egyes számú 3. személyű, hímnemű személyes névmás, a *hij* analógiájára jelenhetett meg. Gyanúm beigazolódott, amikor az egyik legjobb holland etimológiai szótárban utána néztem: „**het** vnw., lidw., mnl. *het*, ofri. *hit*, *het*, oe. *hit* (ne. *it*). De *h* is een latere toevoeging onder invloed van de nvv. van het nl.-fri.-oe. paradigma van het pers. vnw., waarvoor zie: *hij*. De oorspr. vorm is dus te vinden in onfrank. *it*, os. *it*, ohd. *iz*, *ez*, got. *ita*. – idg. *id*, vgl. lat. *id* 'het, dat', oi. *id-am* 'dit', oiers *eo* (< **id-a*), van de vnw. stam **e-*, *ei-*, *i-* [...] De vorm met *h* is eigenlijk schrijftaal, in de spreektaal gebruikt men altijd *ət*, *'t*” (De Vries 1987: 254–255).¹⁸ „Oorspr. alleen pers. vnw., maar tot lw. geworden doordat de verzwakte vorm (*e*)*t* samenviel met die van het lw. (vnw.) *dat*” (De Vries – De Tollenaere 1986: 143).¹⁹ Amint ezen idézetekből látható, az óangolban és az ófrízben is volt *h* kezdetű alakja ezen névmásnak (lásd még Onions 1998: 488), és angol etimológiai szótárakban ugyanezt találtam, sőt az ófrízben minden 3. személyű névmásnak volt *h*-ja: *hi* (hímnem), *hiu*, *hio* (nőnem), *hit* (semleges nem), *hia* (többes szám) (Bremmer 2009: 56), az óangolban is volt e nőnemű névmásoknak *h*-s alakjuk: *hē* (hímnem), *hēo* (nőnem), *hit* (semleges nem), *hīe* (többes szám), amely mássalhangzó a hímnemű névmás hatására jelent meg (így pl. De Vries 1987: 865; Blake 1996: 65–66), nyilván ez a helyzet a skandinávban is, vö. például svéd *han* (hímnem), *hon* (nőnem) (Hellquist 1957: 332; Braunmüller 1991: 42). A *het* *h*-ját Philippa másképpen értelmezi, de valójában csak egy igen homályos elképzelést adott elő: „**het** lw., vnw. 3e pers. o. ev. [Bekezdés.] Eerst als persoonlijk vnw. 3e pers. ev. onzijdig: onl. *it* [10e eeuw...]; mnl. *het*, minder vaak *et*, (*h*)*it* etc., vaak enclitisch *-t* of *-et*. Als lidwoord: mnl. in *het ghemeen convente* 'de gezamenlijke kloosterlingen' [...], *het ghestant* 'de toestand, gesteldheid' [...], ook vaak proclitisch *t-*. [Bekezdés.] Algemeen Germaans voornaamwoord uit < pgm. **it*. In het Noordzee-Germaanse gebied werd een van origine wrsch. aanwijzend partikel *h-* voor deze oorspr. stam geplaatst, zowel bij *het* als bij ► HIJ, ► HEM, ► HAAR l en ► HUN, HEN. Zie daarvoor onder ► HIER [...] [Bekezdés.] Os. *it* (mnd. *it*); ohd. *iz* (mhd. *ez*, nhd. *es*); ofri. *hit* (nfri. *it*); oe. *hit* (ne. *it*); on. *hit*; got. *ita*; < pgm. **it*. [Bekezdés.] **Persoonlijke voornaamwoorden** voor de derde persoon bestonden in het Proto-Indo-Europees niet als apart paradigma en zijn terug te voeren op aanwijzende voornaamwoorden. Voor het Germaans is dat in de meeste gevallen het paradigma van pie. **h₁e*, waarvan **(h₁)id* de nominatief onzijdig enkelvoud is. Verwant zijn o. a. Latijn *id* 'dat'; Sanskrit *idám*; Oudiers *ed* 'het'. [Bekezdés.] *Het* is oorspr. alleen een persoonlijk vnw., zoals

¹⁸ „**het**: névmás, névelő: középholland *het*, ófríz *hit*, *het*, óangol *hit* (újangol *it*). E *h* későbbi elem a személyes névmás holland–fríz–óangol paradigmájának hatására, lásd még *hij* 'ő (hímnem)'. Az eredeti alak az óalsófrank *it*, ószász *it*, ófelnémet *iz*, *ez*, gót *ita* alakokban látható – indogermán *id*, vö. latin *id* 'az', óind *id-am* 'ez', óír *eo* (< **id-a*), az **e-*, *ei-*, *i-* névmástóból [...] A holland *het* *h*-ja írott nyelvi, a beszélt nyelvben mindig *ət*, *'t* használatos”.

¹⁹ „Eredetileg csak személyes névmás volt, de azért lett névelővé, hogy gyenge (*e*)*t* alakja egybeesett a *dat* névelő (és névmás) gyenge alakjával.”

ook nu nog de verwante woorden Duits *es* en Engels *it*; als lidwoord is het typisch Nederlands” (Philippa 2005: 426).²⁰

Következzék pár további példa a germán nyelvekből:

A holland írott nyelvi, udvarias *gij* ’Ön, Önök; Te, Ti’ személyes névmás, amelynek a gyenge formája *ge*, hasonló módon jött létre. Ezekről így ír De Vries etimológiai szótára: „**gij** vnw., onder zwakke toon *ge*. De schrijftaalvorm in frankische dial. naast de volkstaalvorm *jij, je*, mnl. *ghi*, dial. *ji*, eigenlijk 2de pers. mv. – onfrank. *gī*, os. *gi*, ohd. *ir* (nhd. *ihr*), ofri. *i*, oe. *ge* (ne. *ye*), on. *ēr*. – De grondvorm is **jīz*, die onder invloed van **wīz* (zie: *wij*) uit **jūz* is ontstaan, vgl. got. *jūs* [...] [Bekezdés.] De ontwikkeling van *j > g* had plaats in frankische dialecten; in het Hollands had de taal van ouds *j*, maar daarnaast kwam onder frankische invloed de *g*-vorm steeds meer op” (De Vries 1987: 207).²¹ Egy másik etimológiai szótár nem a ’mi’ névmás analógiájával, hanem az ’en’ függőeseti formájáéval számol: „**gij** [pers.vnw.] **ghi** (2e pers. mv.) 1220–1240 vgl. gotisch *jūs* [idem], het vocalisme van het nl. is te danken aan invloed van *mij*; de oorspr. anlautende *j* werd in een aantal frankische dialecten tot *g*, maar niet in de ingveoonse. Aanvankelijk, door de in de Middeleeuwen overheersende positie van Brabant, overwon de *gij* vorm in geschrifte. Hij bleef nog lang in de deftige taal in het Noorden behouden. Met de opkomst van Holland overwon daar de *jij* vorm. Aanvankelijk was *gij* de onderwerpsvorm van de 2e pers. mv.: al-

²⁰ „**het** névelő és egyes számú 3. személyű, semleges nemű személyes névmás [Bekezdés.] Eleinte mint egyes számú 3. személyű, semleges nemű személyes névmás: óholland *it* [10. század...]; középholland *het*, ritkábban *et*. (*h*)*it* stb., gyakran enklitikusan: *-t* vagy *-et*. Névelőként: középholland *het ghemeen convente* ’az egész konvent, az összes szerzetes’ [...], *het ghestant* ’az állapot, a helyzet’ [...], gyakran proklitikusan is: *t-*. [Bekezdés.] Közös germán névmás az ősgermán **it* alakból. Az Északi-tenger vidékének germán területén egy valószínűleg rámutató funkciójú, *h-* kezdetű partikula került ezen névmás elé mind a *het*, mind a ► **HIJ**, ► **HEM**, ► **HAAR** l és ► **HUN**, **HEN** alakok esetében. Ezt lásd ► **HIER** [...] [Bekezdés.] ószász *it* (középnémet *it*); ófelnémet *iz* (középfelnémet *ez*, újfelnémet *es*); ófríz *hit* (újfríz *it*); óangol *hit* (újangol *it*); ónorvég *hit*; gót *ita*; < ősgermán **it*. [Bekezdés.] A 3. személyű személyes névmások nem alakítottak önálló paradigmát az indoeurópai alapnyelvben, az ilyen névmások mutató névmásokra vezethetők vissza. A germán esetében ez legtöbbször az indoeurópai **h₁e*, ebből van a semleges nemű egyes számú nominativus: *(*h₁*)*id*. Ezek összetartoznak egyebek közt a latin *id* ’az’ névmással; szanszkrit *idám*; óír *ed* ’az’. [Bekezdés.] A *het* eredetileg csak személyes névmás volt, mint most a német *es* és az angol *it*; névelőként csak a hollandban van meg.”

²¹ „**gij** névmás, a gyenge hangsúlyú a *ge*. Az írott nyelvi alak a frank dialektusokban a népnyelvi *jij, je*, középholland *ghi*, nyelvjárási *ji* mellett voltaképpen többes számú 2. személyű névmás – óalsófrank *gī*, ószász *gi*, ófelnémet *ir* (újfelnémet *ihr*), ófríz *i*, óangol *ge* (újangol *ye*), ónorvég *ēr*. – Az alapalak **jīz*, amely a **wīz* (lásd: *wij*) hatására **jūz* formából keletkezett, vö. gót *jūz* [...] [Bekezdés.] A *j > g* változás frank dialektusokban következett be; a voltaképpeni holland [= a Holland tartománybeli] dialektusban régtől fogva *j* volt, de aztán a frank *g*-s alak hatása egyre erősebben érvényesült”.

lengs werd *gij* voor het enk. gebruikt, terwijl het oude *du* (vgl. hd. *du* [*jij*]) verdween aan het eind van de 16e eeuw” (Van Veen–Van der Sijs 1997: 336, vö. még 563).²²

Az angol *ye* 'te; ti' és a *you* 'Ön, Önök; te; ti' és az ezen szócikkben említett egyéb germán névmások hasonló tanulságokkal szolgálnak. „*ye jī, ji* (arch. and joc., dial.) nom. pl. of 2nd pers. pron. OE. *gē* = OFris. *jī*, OS. *gi, ge* (Du. *gij*), OHG. *ir* (G. *ih*r), ON. *ēr* (: -**jēr*), analogically modified forms (after the 1st pers. pron., e. g. OE. *gē* after *we*, OHG. *ir* after *wir*, ON. *ér* after *vér*) of CGerm. **juz*; accented **jūs*, repr. by Goth. *jūs*, f. **ju-* (with pl. ending); see YOU, YOUR” (Onions 1998: 1018). „*you* *jū, ju, jə* orig. accusative and dative pl. of the 2nd pers. pron. (see THOU); began to be used XV for nom. YE and somewhat earlier (XIV) as a substitute for *thee* and *thou* in respectful address to a superior; also from late XVI as an indef. pron., 'one', 'anyone'” (Onions 1998: 1021).

„Аналогическим воздействием объясняется и удивительное превращение итальянского наречия *ci* 'здесь' в объектную форму местоимения 1 л. мн. ч. 'нас, нам'. Этот переход объясняется наличием в языке двух омофоничных слов *vi* 'там' из лат. *ibi* и *vi* 'вас' из лат. *vos*. В сознании говорящего эти лексемы были отождествлены, и поэтому *ci* 'здесь' (из лат. *ecce hic* 'вот это') по аналогии вытеснило исконное личное местоимение (которое, происходя из лат. *nos*, по идее, должно было звучать **ni*)” (Babaev 2009: 127), vagyis itt nem a szukcesszivitás, hanem a hangtani (*vi* 'ott' ~ *vi* 'titeket') és a fogalmi rokonság (*ci* 'minket; nekünk' ~ *vi* 'titeket; nektek') játszott szerepet. – Ezt támogatják az olasz etimológiai szótárak is: a *ci* a vulgáris latin **hīcce* 'itt' (< klasszikus latin „*hīc* 'itt' + *-ce* enklitikus partikula”, 12. századi fejleménynek a) folytatója (így: De Mauro – Mancini 2000: 387; lásd még Cortelazzo–Cortelazzo 2008: 335, 1812; Nocentini 2010: 223, 1317; Patota 2010: 349–350); a *ci* egyúttal a *noi* pl. 1. személyű névmás hangsúlytalan változata is, a *noi* 'nektek' funkciója is van (Patota 2010: 349); a *vi* a *voi* pl. 2. személyű névmás hangsúlytalan változata is, és a *voi* 'nektek' funkciója is van (Patota 2010: 2003). A *c'è* 'van, létezik; es gibt, there is', *ci sono* 'vannak, léteznek; es gibt, there are' szinonimája is lehet, ti. a *ci* pedig a *vi* használatára hatott: *vi è* 'van, létezik; es gibt, there is', *vi sono* 'vannak, léteznek; es gibt, there are', például: *c'era una volta un re* 'volt egyszer egy király', *non vi è nessuno* 'nincs ott senki', de a mutató névmási funkció a latin *ibi* 'lâ; ott, amott (messzebb)' adverbiumtól származik (De Mauro – Mancini 2000: 2273). Az olasz és a román névmásokról: „Latin *illui, illaei* > olasz *lui*, román *lui, ei*. – Ez

²² „**gij** [személyes névmás] **ġ** (*ghi* (többes számú 2. személy) 1220–1240) vö. gót *jūs* [ugyanaz], a holland szó vokalizmusa az *ik* 'én' függőeseti *mij* alakja hatásának köszönhető; az eredeti szókezdő *j* egy sor frank dialektusban *g*-vé lett, de az ingveónban nem. A középkorban érvényesült domináns brabanti pozíció folytán a *gij* alak uralkodott az írásbeliségben. De sokáig élt még az előkelő stílusban. A Holland tartomány feltörésével azonban a *jij* győzedelmeskedett. Eleinte a *gij* volt a többes számú 2. személy alanyesetű formája: de a *gij* lassacskán egyes számi formává lett, miközben a régi *du* (vö. felnémet *du* ['te']) a 16. század vége felé kiveszett a nyelvből.”

minden valószínűség szerint olasz–román újítás; a latin *cui*²³ mintájára” (Du-Nay 2004: 72). Tehát az itt idézett adatok és magyarázatuk arra mutatnak, hogy nem azonos kategóriájú névmások, valamint névmások és névmási alapú adverbiumok közt is van kölcsönhatás.

Ščerbak (1977) nyomán az őstörök **нэн* (= **пэн*) ’én’ mai képviselői kapcsán hasonló változásról ír Serebrennikov–Gadžieva (1979: 138–139) is: „За согласным *n* следовал в личном местоимении 1 л. мн. ч.²⁴ гласный *э*. В татарском, башкирском и хакасском языках этот *э* закономерно отражается в виде *и*, ср. тат., башк. и хак. *мин* ’я’. Якутская форма *мин* аномальна, поскольку в якутском языке нет перехода *э* в *и*. Возможно *и* возник под влиянием *и* в *б и н и г и* ’мы’” (én emeltem ki, H. L.; némileg eltérő őstörök rekonstrukció: Tenišev 1988: 204).

Névmások körében bekövetkezett hasonló paradigmaticus asszimilációt, hasonulást a idézhetek magyarból is. Az irodalmi nyelvi birtokos névmások (*enyém, tied/tiéd*) mellett nyelvjárásokban, főleg a Dunántúlon általános az *enyimé, tiedé*, amely alakok Temesi (1941–1943: 79) szerint alakismétteléssel, tehát az *-é* reduplikációjával keletkeztek (pl. *enyém* [> *enyim*] > *enyimé*). Éppenséggel tekinthetnénk ugyanolyan nyomatékosítás eszközének is, amilyen a népnyelvi *asztat, asztatat* formákban látható, de aligha hagyható figyelmen kívül az *övé* hatása, amelyben az *-é* birtokjel ugyanúgy magára vette a sg. 3. személy jelölését is, mint például névtutóinkban az *-á* és az *-é*, például *alá ~ alája, fölé ~ föléje*; az *övé* mellett „a XVI. sz. elején – bizonyára a birtoklás nyomatékosítására – kimutatható E/3.-ben a birtokos személyjel kapcsolódása a szóalakhhoz, de ez korszakunkban [a kései ómagyarban, H. L.] még csak szórványosnak mondható: Döbr.K 297: *őveie*” (G. Varga 1992: 479–480), amely alak ma is él a nyelvjárásokban, például: *üjeje, üejje* (B. Lőrinczy 2002: 309).

A fentieket összegezve tehát az obi-ugor alapnyelvben a sg. 2. személyű névmásban bekövetkezett *t-* > *n-* változást három asszimilációs indíték is kiválthatta:

a) sg. 1. **mön* → sg. 2. **tön* > sg. 2. **nön* (paradigmatikus asszimiláció);

²³ Vö. olasz *lui* ’ő (hímnem)’, román *lui* ’neki (hímnem)’, román *ei* ’ő (hímnem); ők’ (Kelemen 1964: 416; vö. még Tiktin 1911: 592, 593), olasz [...] *cui* ’aki..., ami..., amely...’ < latin *cūi* ’amelynek’, ez a latin *quī* ’amely’ dativusa (De Mauro – Mancini 2000: 516; Cortelazzo–Zolli 2008: 423; vö. még De Vaan 2008: 507), román *cui* ’kinek, kiknek’ (Borza 1999: 44; Farkas 2007: 1633), olasz *lui* ’ő (hímnem)’, román *lui* ’ő (hímnem)’, román [...] *cui* kérdő és vonatkozó névmás (lásd Tiktin 2003: 352, 450; vö. még De Vaan 2008: 507). Egyéb román névmási analógiás alakulatok: Tiktin 1911: 593. A *lèi* ’indica la persona di cui si parla; arra a személyre utal, akiről szó van’ személyes névmás szócikkében: „Lat. tardo (*il*)*lāei*, foggiato analogicamente su (*il*)*lūi*”; „az (*il*)*lūi* formához analógiásan igazodott kései latin (*il*)*lāei*” (Cortelazzo–Zolli 2008: 862). Az olasz *lui* szócikkében: „Lat. parl. per il dat. class. *illi* (sul modello di *quī, cui* → ’chi, cui’)”; „beszélt nyelvi latin *(*il*)*lūi* a klasszikus latin *illi* dativusaként (a *quī, cui* → ’ki, kinek’ mintájára)” (Cortelazzo–Zolli 2008: 893).

²⁴ Itt a „мн. ч.” (= множественное число ’többes szám’) helyett „ед. ч.” (= единственное число ’egyes szám’) rövidítésnek kell lennie – csak sajtóhibáról lehet szó.

b) sg. 1. **mšn* → sg. 2. **tšn* > sg. 2. **nšn* (paradigmatikus asszimiláció);

c) sg. 2. **tšn* > sg. 2. **nšn* (a szóalakon belüli regresszív asszimiláció) –
→ = indukció, > = változás.

Biztosra veszem, hogy ezek együttes hatásának köszönhető az obi-ugor személyes névmások e szabálytalan hangalakja.

1.1.2.2. Az *n* elemű *permi* igeragok

A votjákban az *-n* igei személyrag csak a tagadás felszólító módjában (a tagadó igei eredetű tiltó igében) van meg, mégpedig homonim alakúként mindkét számban, egyébként a **t* kezdetű személyes névmásokból agglutinálódott személyragok, vagyis a sg. 2. személyű *-d* és a pl. 2. személyű *-di* használatosak, például:

votják

sg. 2.	pl. 2.
<i>mjno-d</i> [‘menni fogsz’]	<i>mjno-di</i> [‘menni fogtok’]
<i>u-d mjni</i> [‘nem fogsz menni’]	<i>u-d mjne(le)</i> [‘nem fogtok menni’]
<i>e-n mjn(i)</i> [‘ne menj!’]	<i>e-n mjne(le)</i> [‘ne menjete!’] (Csúcs 1990: 52–54)

zürjén

sg. 2.	pl. 2.
<i>šeta-n</i> [‘adsz’]	<i>šeta-n-n-id, šeta-d</i> [‘adtok’]
<i>o-n šet</i> [‘nem adsz’]	<i>o-n(-e) šeta-n-n-id, šeta-d</i> [‘nem adtok’]
<i>e-n šet</i> [‘ne adj!’]	<i>e-ne šetej</i> [‘ne adjatok!’] (Rédei 1978: 81, 83, 84), de:

KP/Ja

<i>o-n lu</i> [‘nem lesz!’]	<i>o-dø luø</i> [‘nem lesztek’]
<i>i-n vøl</i> [‘ne légy!’]	<i>i-dø vølø</i> [‘ne legyetek!’] (Genetz 1897: 56–57)
<i>o-n lu</i> [‘nem lesz!’]	<i>o-dø luø</i> [‘nem lesztek’]
<i>i-n mun</i> [‘ne menj!’]	<i>i-dø munø</i> [‘ne menjete!’] (Lytkin 1961: 68–69)

ópermi

–	<i>o-d toždo</i> ‘не скорбите’
<i>i-n</i> [‘te ne!’]	<i>i-d</i> [‘ti ne!’] (Lytkin 1952: 114)

Budenz, aki az obi-ugor személyes névmások szókezdő *n*-jét másodlagosnak tartotta (Budenz 1884–1894: 327), a zürjén igeragozásban és a birtokos személyjelezésben meglévő *-n* személyjelölőt alapnyelvi **-nd* hangkapcsolatból magyarázta, és ugyanígy értelmezte hangtörténetileg az obi-ugor nyelv *-n* személyjelölőjét, továbbá a jurák *-n*-t (pl. *tõndan* ‘betakarsz’) és a szelkup *-nd*-t (pl. *čõndand* ‘betakarsz’) is (Budenz 1890–1891: 263).

A **t*-re visszamenő permi *-d* és az *-n* igei személyragot Uotila történetileg ekként magyarázta: „Es ist anzunehmen, daß sowohl **n* als **t* mundartlich im Urperm. vorkamen. Diese Duplizität ist allerdings etwas befremdend; in den perm. Sprachen fehlt auch der wichtige Grund für das Vorkommen des *n*, der im Obugr. vorliegt, nämlich das anl. *n* in dem Personalpronomen. Muß das *n* in dem wotj.–syryj. sing. Imperativ *en* unbedingt Personalendung sein? Die Imperativform der 2. P. Sing. kommt ja im Syryj. und Wotj. ohne Personalendung vor, z. B. syryj. *mun*, wotj. *mjn* ‘geh!’ (von *munni*,

mijnij 'gehen'). So auch meistens in den anderen Sprachen. Was daß verneinende Verb betrifft, tritt beides auf: ohne Personalendung z. B. fi. *elä, älä*, lpN *ale*, mit derselben z. B. tscher. *it*. Wie wäre wotj.–syry. *n* in *en* zu verstehen, wenn es nicht Personalendung ist? Es könnte vielleicht ein Element derselben Funktion wie z. B. das *l* in fi. *elä*, lp. *ale* sein. Im Tscher. zeigt das verneinende Verb in der 3. Person ein Element *n, nə*: Sing. *ənže*, plur. *ənəšt* [...] Nun liegt der Gedanke nahe, daß dieses tscher. *n* mit dem *n* in perm. *en* zusammenzustellen wäre. Interessant ist, dass in wotjMU die Singularform *e•nij* (WS II 59)²⁵ neben der gewöhnlicheren *en* begegnet [...] [Bekezés.] Wir haben aber *n* teilweise auch in den pluralischen Formen des verneinenden Verbs [...] Wenigstens im Präs.–Fut. und im Prät. des Syry. ist plur. *n* analogisch nach dem Sing. Ebenso vielleicht im Imperat. des Syry. (zu beachten Steph. *id*) und des wotj. Falls das *n* im Imperat. keine Personalendung ist, wäre es doch möglich, daß das *n* im plur. Imperat. nicht analogisch ist" (Uotila 1933: 113–114). Uotila eszme-futtatásának az a lényege, hogy nem látott lehetőséget az *n* létrejöttének kiderítésére.

A zürjén és a wotják *-n* igei személyragban Rédei ugyanazt az *n* elemű deverbális névszóképzőt látta, amely a magyar *vagyon, mégyén, lészén, tészén* igealakok *-n* személyragjaként ismert: „Ugyanez az igenévképző lehet meg a zürj. *munan* 'mész', *munin* 'mentél' alakokban, valamint a zürjén–wotják tagadó ige felszólító módú *e* és *t. sz. 2. személyének (en) n* elemében is. Lásd még zürj. praes. *on* 'du... nicht', praet. *en* 'du... nicht'" (Rédei 1989: 151, 158, 5. jegyzet). Ez azonban legfeljebb olyan ötletként fogadható el, amely nélküli a bizonyítási kísérletet.

A zürjén pl. 2. személyű *-nijd* személyvégződésben is van *n* elem, ezt illetően Rédei ekképp vélekedett: „Die Possessivsuffixe [...] haben auf die Gestaltung der Personalsuffixe eine Wirkung ausgeübt. Der Teil *-nijd* des Personalsuffixes *-nijd* (*-dnijd*) ist z. B. mit dem Possessivsuffix *-nijd* identisch.²⁶ In den altsyryjänischen Sprachdenkmälern ist die ursprüngliche Form *-dnijd* noch vorhanden. Im heutigen Syryjänischen sind die Formen *-d* und *-nijd* fakultative Varianten" (Rédei 1988b: 390). A pl. 2. személyű alternatív igerag birtokos személyjeli eredetű *-nijd* elemében az *-n*- uráli kori többesjel, amely eredetileg a birtok többesét jelölte (Rédei 1988b: 385; ennek vogul kapcsolatát lásd itt a 1.1.2.1. pontban).

Csúcs, miután okkal elutasította a zürjén és az obi-ugor *-n* igei személyrag kapcsolát, más megoldással kísérletezett: „Für die Herkunft der syryjänischen Endung bietet sich noch eine relativ einfache Erklärung: es wurde von der 2Pl-Form *munannijd* < altsyryjänisch *munadnijd* abgesondert, in Analogie der Formen der 3. Person. Nach dieser Annahme hat sich also das ZR²⁷ 2Sg-Endung *-n* in der syryjänischen Sprache entwickelt. Gegen die Annahme spricht dass auch die Imp. 2Sg-Form des wotjakischen Negationsverbs *-n* enthält. Dieser Widerspruch kann eventuell damit aufgehoben

²⁵ = Wichmann 1901.

²⁶ A pl. 3. személyű igerag (*-nij*) is a megfelelő birtokos személyjelből (*-njs*) származik (Rédei 1988b: 384, 390).

²⁷ ZR = zürjén, syryjänisch.

werden, wenn wir annehmen, dass dieses letztere *-n* keine Personalendung, sondern ein deverbales Nominal- oder Partizipsuffix ist, das dem Negationsverb in Imperativform nur deshalb hinzugefügt wurde, weil dieses nicht aus einem einzigen Vokal bestehen durfte. Das *-n* in der affirmativen Konjugation dürfte so das Resultat der besagten analogen Veränderung sein. Das *-n* in den Präsens- und Präteritumformen des Negationsverbs dürfte sich auf die gemeinsame Wirkung der affirmativen Formen und des Imperativs entwickelt haben. Diese Erklärung ist nicht einfacher, als die von Rédei, hat aber den Vorteil, dass sie die Ursachen der Veränderungen zu erklären versucht” (Csúcs 2005: 264–265). Az idézet első része nyilván Rédeinek a pl. 2. személyű zürjén igerag történeti háttérével kapcsolatos magyarázatára vonatkozik (noha nem utal a nézet forrására), Rédei ennek *n* elemét nem kapcsolta össze a sg. 2. személyű *-n* igeraggal. Az idézet második része összecseng Rédei fenti nézetével, amely szerint (Rédei 1989: 151, 158, 5. jegyzet; lásd fentebb) a sg. 2. személyű igerag deverbális nomenképző (lásd még Csúcs 2005: 271), de az indokolás nem mondható megnyugtatónak.

Az ismertetett nézeteket valló kollégákkal ellentétben a permi nyelvek esetében is a paradigmaticus asszimilációban vélem megtalálni a *-t* személyrag helyetti *-n* megjelenésének magyarázatát, az őspermiben ugyanis még meg kellett lennie a sg. 1. személyű **-m*-nek, tehát például őspermi **münim* ’megyek’, **münid* ’mész’ > **münim* ’megyek’, **münid* / **münin* ’mész’ > > votják *mjino-Ø* ’megyek’, *mjnod* ’mész’ ~ zürjén *muna-Ø* ’megyek’, *munan* ’mész’.²⁸

E magyarázattal szemben esetleg súlyosan esik latban az a körülmény, amelyre Csúcs Sándor lektori véleményében hívta fel a figyelmemet: „A permi nyelvekben a tagadó ige imperativusában jelenhetett meg először az *-n* elem, hiszen ez az egyetlen alak, ahol a votjékban is megvan. Az imp. Sg2-ben viszont az uráli nyelvekben nincs személyrag, tehát itt sem lehetett. Az *-n* végű alak tehát nem keletkezhetett egy Sg2 *-t* személyragos alakból, mert ilyen nem létezett. Az *-n* eredetileg képző lehetett (ez volt Rédei véleménye is), ami fonotaktikai okból jelent meg itt. A zürjén nyelv külön életében terjedt el innen: először a tagadó ige Sg2 alakjaiba, majd az igeragozásba is, talán hogy az Sg2 és Pl2 közötti homonímiát megszüntesse”. Ezzel kapcsolatos észrevételeim: a) Az talán nem tekinthető kronológiai érvnek, hogy e személyrag csak a tagadó ige imperativusában található meg. b) Az igaz, hogy nem általános az uráli

²⁸ Az őspermi rekonstrukciók első szótagi magánhangzója Lytkin (1964: 222) magyarázatának felel meg, Itkonen szerint ugyanis „In einigen Fällen bleibt es unklar, welches von beiden älter ist, das syrj. u oder das votj. *i*. Solche Wörter sind: ... syrj. *munnj*, votj. *mynjnj* ~ *mjnjnj* (319; dieser Fall ist deshalb schwer zu beurteilen, weil keiner der beiden perm. Vokale der Lautvertretung im Ostseefinnischen entspricht, obwohl dort eine einzigartige Fülle von Varianten vorliegt [*e* ~ *ä* ~ *i*]). Es handelt sich wahrscheinlich sowohl im Ostseefinnischen wie in den perm. Sprachen um ursprünglich slangartige Variationen” (Itkonen 1954a: 317–318). Rédei (1988a: 374) szerint e vokális az őspermiben **ü*, esetleg **ü* lehetett. A nem első szótagi vokalizmust illetően lásd Rédei 1988a: 378.

nyelvekben a sg. 2. személyű imperativusi alaknak személyraggal való ellátottsága, de nem is teljesen szokatlan, ti. a vogulban kapnak személyragot a felszólító módú alakok, például: T *miñ-ən* [’menj!], *wār-ən* [’csinálj!]

(Honti 1975: 109), Sy *mün-en* [’menj!], Ju *wōr-ən* [’csinálj!]

(Kálmán 1976: 38). Mivel a zürjén *-n* igei személyrag valóban egyszerűen magyarázható az általam előadott módon, azt hiszem, a votják esetében is ezzel számolhatunk. Az őspermi korra nyilván kiveszett az uráli tiltó ige (> pl. fi. *älä, elä* ’te ne!’), az imperativusi funkciót az **e*- tagadó ige (> pl. fi. *ei* ’ő nem’) vette át, amelyek etimológiailag összetartoznak (ezekről lásd UEW 1: 68–71; SSA 1: 98). A permi tagadó és tiltó ige ma szuppletivizmust mutatnak, a magánhangzójuk eltér. Az imént említett etimológiai szótárak nem különítik el őket, míg Lytkin (1964: 91, 134; KESK 203, 331) igen, mondván, a tagadó ige a fi. *ei*, a tiltó ige a fi. *älä* megfelelője. A szakirodalom a jelen idejű votj. sg. 1. *ug* stb. és a zürj. sg. 1. *og* stb. alak magánhangzóját **e* és/vagy **ä* alapnyelvi vokálisból vezeti le, a múlt idejű votj. sg. 1. *eg*, sg. 2. *ed*, sg. 3. *ez* és a zürj. sg. 1. *eg*, sg. 2. *en*, sg. 3. *ez* alakét pedig ezen magánhangzó és az **i* (~ **j*) praeteritumjel összeolvadásából (lásd pl. Rédei 1988a: 390–391).²⁹ A (sg. 2. személyű) votj. *en* és a zürjén *en* tiltó igét a múlt idejű alakkal tartja azonosnak Rédei (1988a: 391), ezek előzményeként Csúcs **en*-nel és az eredeti **e* vokális megőrződésével számol (2005: 270). Akár a múlt idejű alakból keletkezett, akár funkcióhasadással különült el a tiltó ige, mindenképpen őspermi korinak kell lennie, amikor még a sg. 1. személy igeragja **-m* volt, tehát mindenképpen fennállt a paradigmatis asszimiláció lehetősége. Az már belső votják esemény volt, hogy az egy ideig egymással nyilván konkuráló (elsődleges) **-d* és (másodlagos) **-n* igei személyragok közül az utóbbi csak egyetlen ragozási kategóriában maradt fenn, amit az is elősegíthetett, hogy ezáltal világosan elkülönült egymástól a múlt idejű tagadó ige és a tiltó ige; ezzel szemben a zürjénben egybeestek, ezek funkcióbeli különbsége nyilván csak a kontextusból derül ki.

Summa summarum: Úgy látom tehát, hogy a permi *-n* igei személyrag kialakulását tekintve is indokolt paradigmatis asszimilációval számolni.

1.1.2.3. Az *n* elemű szamojéd személyjelölő szuffixumok

A szamojéd nyelvekben meglehetősen bonyolult képet mutatnak a személyjelölő morfékák. Mikola (1988: 241, 2004: 105) szerint a *-*VtV*- hangalakú ósszamojéd birtokos személyjel folytatói a mai jurák, jenyiszjeji, tavgi, szelkup morfékák, ugyanez a helyzet az igei személyragokkal is (Mikola 1988: 251, 2004: 119–120). A hangalakot (*-*VtV*-) illetően alighanem lapsus csúszott Mikola megfogalmazásába, vö. „Die Aufklärung der Herausbildung der Px-e und Vx-e für die 2. P. gehört zu den schwierigsten Fragen der Samojedologie. Durch den Wandel PU *s* > PS *t* hätten die Endungen für die 2. und 3. P. zusammenfallen müssen (2. P. P U - *s* V, 3. P. PU -*t*V), die Sprache war aber bestrebt diese störende Homonymie zu vermeiden. Im SgNom. traten die Px-e meist an den Vokalstamm. Das -*t*- des PxSg2–Pl2–Du2 stand also im Nom. zwischen Vokalen. In dieser Stellung verwandelte sich das

²⁹Serebrennikov (1963: 280–292) nem szól a permi nyelvek tiltó igéjéről.

-*VtV*- – wahrscheinlich über -*VδV*- – zu -*l* und -*r*. Davon übernahm das Nordsam. -*r*-, das Südsam. -*l*-” (Mikola 1988: 241, 2004: 105–106; én emeltem ki, H. L.). Az idézet kiemelt részéhez vö. „Das *VxSg2* i m P U w a r - *t V*. Aus demselben Grund, den wir beim *PxSg2* dargelegt haben, entwickelte sich PU -*tV* zu PS -*lV*, -*rV*... Im Selk. geriet **lV* in die det. Konjugation. Als *VxSg2* der indet. Konjugation wurde die neue Personalendung **ntV* eingeführt, deren Ursprung unklar ist. Auch das Nenz. und Enz. kennen dieses *Vx* und verwenden es ebenfalls in der indet. Konjugation. Somit ist es möglich, dass -*ntV* schon im PS vorhanden war, dass also die Opposition det vs. indet. Konjugation schon damals auch auf die 2. P. des Sing. übergreifen hatte. -*t* geht vielleicht auf das Personalpronomen **-tV/n/ 'du' zurü ck*” (Mikola 1988: 251, 2004: 119; én emeltem ki, H. L.). Tehát a „Mikola 1988: 241, 2004: 105–106” idézetben az uráli du. 2. személyű birtokos személyjelnek **-tV* hangalakúnak kell lennie. A szamojéd **-ntV* morféma eredetét Mikola (1988: 251, 2004: 119) tisztázatlannak, a személyjelölő *n*-jét expressis verbis ismeretlen eredetűnek tartja (hasonlóan: Janhunen 1998: 471; vö. még Audova et al. 1999: 38–39, Künnap 1999: 98–99, 2002: 149–150). Példák:

jurák *nū-n* [’állsz’], *madā-r* [’elvágod’], *madā(ηa)χaju-d* [’elvágod azokat (2)’], *madāj-d* [’elvágod azokat (∞)’] (Hajdú 1982: 60–61) – *ηano-r* [’csónakod’], *māl’* sátor’: *māla-l*, *mā-l* [’sátrad’] (Hajdú 1982: 43);

jenyiszjeji *kazā-r* ’megöl’ „aor.obj.(1)sg2.” (Mikola 1964b: 281) – *muggadi-r* ’az egyik enyec nemzetség neve; eredeti jelentése: erdei’ (Mikola 1964a: 40);

tavgi *čənįnti-rə* ’ismered’ (Wagner-Nagy 2002: 108) – *kətu* ’karom’: *kətu-rə* [’karmod’] (Wagner-Nagy 2002: 83);

szelkup *čatta-l* ’lőttél’ (Hajdú 1982: 146) – *ātā* ’rén’: *ātāqi-l* ’két réned’ (Hajdú 1982: 140);

kamasz *nerēlije-l* [’du wirst erschreckt’] (Donner-Joki 1944: 146) – *tura* ’Haus’: *tura-l* ’dein Haus’ (Donner-Joki 1944: 138).

Hajdú, miután kifejtette, hogy a keleti areában a 2. személyű névmásban **tVn* > **nVn* változás történt, arra a következtetésre jutott, hogy a szamojéd *n* személyjelölő elem e különös névmás hírmondója (Hajdú 1986: 6).

Kálmán (1965b: 165–170) eszmefuttatására alapozva Kulonen úgy véli a magyar -*d* személyjelölőt történetileg megmagyarázhatni, hogy ennek előzményében a többes számú tárgyra utaló vogul tárgyias igeragozásban és a többes számú birtokra vonatkozó birtokos személyjeles paradigmában használatos, a finnségiből és a lappból is kimutatható *n* többesjelölő (esetleges) hajdani magyar megfelelője és a 2. személy **t* együttesen **nt*-t alkotva a magyarban *d*-vé lett (Kulonen 2001a: 160–161). Teljes mértékben elfogadhatatlannak tekintem e feltevést, mivel a magyar nyelv önálló élete során egészen biztosan nem számolhatunk sem **n* többesjellel, sem **nt* személyjelölővel.

Az én megoldási javaslatom a következő: az ósszamojédban a sg. 1. személyű személyjelölők (birtokos személyjelek és igei személyragok) kétségtelenül *m* eleműek

voltak, így ott is megvolt annak a lehetősége, amely a permi tagadó ige esetében is fennállt, hogy ez az *m* részleges asszimilációval (paradigmatikus asszimilációval) **t* > **n* változást idézzon elő. Az **nt*-re visszavezethető szamojéd személyjelölők talán a két személyjelő morféma (**-t* ~ **-n*) kontaminációjaként születtek meg; e feltevés talán annyiban összhangban áll Hajdúval (1986: 5), hogy az **n* funkciója elhomályosult, ezért a **t*-vel kellett megerősíteni funkcióját; az **n* funkciója pedig azért homályosulhatott el, mert nem volt a nyelvben **n*- kezdetű, 2. személyű névmás. Hajdú alternatív feltevése szerint azonban az *n* a genitivusi *n*-nel lehet azonos, amely a genitivusragos és a birtokos személyjeles alakokból nyomulhatott be a nominativusba: „die 2. Person könnte auf analoge Einwirkung des Px2SgGen (PS **ntV*) gebildet worden sein (in diesem genitivischen Morphem war **n* eigentlich mit dem Genitivsuffix identisch)” (Hajdú 1986: 5; hasonlóan Audova et al. 1999: 38–39); ezt valószínűtlennek tartom, ugyanis egy ilyen esetleges módosulás funkcionális zavart idézhetett volna elő.

1.1.2.4. Összefoglalásul

Talán túlzásnak tűnhet, hogy mind az obi-ugor, mind a permi, mind a szamojéd személyjelő *n*-t a paradigmaticus asszimilációval magyarázom, de szerintem ezek kölcsönösen erősítik egymást, és az indoeurópai nyelvekből idézett analóg változások is valószínűsítik magyarázatom helyességét. Ez az eljárás a korábbiakkal szemben az egyetlen olyan értelmezésnek tűnik, amely ténylegesen racionális okát adja a feltűnő szabálytalanságnak.

2. A mély hangrendű személyes névmások kora és keletkezése

A 2. személyű névmások szókezdő **n* elemén kívül van egy másik hangtani probléma is, amelynek tárgyalását szükségesnek vélem megtárgyalni a címben jelzettel együtt: a nyelvcsaládban a lapp, a mordvin, a votják és a szamojéd adatok alapján veláris magánhangzós személyes névmás (**mun*, **tun*, **sun*) tehető fel, míg a többiek palatális hangrendű előzményekre engednek következtetni (így pl. Collinder 1960: 167 is).

A kétféle szókezdő mássalhangzót tartalmazó személyes névmásokról szólva Munkácsinál (1918–1919: 126) felmerült a közelre és távolra mutató 2. személyű névmás gondolata, igaz, nem mint két különböző hangrendű lexéma, hanem csak annak kapcsán, hogy a vogul e névmásában *-n* elem van, amelynek funkciója szerinte az emfázis, a kiemelés lett volna. Balázs okkal utasította el ezt a feltevést: „Weshalb gerade die Personalpronominalstämme betont werden mußten, darüber äußerte sich Munkácsi nicht, und noch weniger stellte er die Frage auf, an welchen Pronominalstämmen die erwähnten Suffixelemente *z u e r s t* aufgetreten sein konnten” (Balázs 1973: 184; kiemelés az eredetiben, H.L.). Egyébként Balázs első kritikai megjegyzése érvényes a magyar *én* és a vogul *äm*, *am* sg. 1. személyű névmás

magánhangzójának eredetére vonatkozó, ugyancsak Munkácsitól származó ötletre is, amely névmások természetesen összefüggnek egymással és a többi sg. 1. személyű névmással együtt uráli alapnyelvi eredetűek: „A magánhangzós kezdetű R. N. *en, ên (en, ên) > én* és a vog. *em, am* stb. névmás valószínűleg történetileg is összefügg egymással. E névmások szöveleji magánhangzója nyomósító szócska: m. *ε*, vog. *ε, ρ, a* (< ősvog. **ā* [...]). A vele alakult személyes névmás eredeti jelentése ’im, én; en ego’ lehetett (vö. Munkácsi: NyK. XXV,³⁰ 172, 173; Nyr. XXV,³¹ 18; EtSz.)” (MSzFE 1: 154; ugyanilyen értelemben: TESz 1: 765–766; UEW 1: 294; EWUng 1: 321–322). Ehhez vö. még: „Deiktisches *-e* finden wir in mo. *en-e* [’dieser’], Pl. *ed-e* [’hier’], *ter-e* [’der’], Pl. *ted-e* [’hier’], go. *eje* neben *ej*, *teje* neben *tej*. In der Bedeutung einer psychologischen Hervorhebung findet man dieselbe Verstärkung auch in čuv. *εβə* ’ich’, *εζə* ’du’, *εβir* ’wir’, *εzir* ’ihr’ und auch in tü. *män, sän* für urspr. **min, *sin*, (vgl. *-ä* in finn. *minä* [’ich’], *sinä* [’du’] gegen Gen. *minun, sinun*)” (Ramstedt 1952: 74); „Чувашскому *εрə* соответствуют тур. *ben*, туркм. *men*, тат. *min* и т. д. (’я’). Обычно считают (И. Бенцинг, Н. Поппе), что *εрə* < *e* + **bi*, где *e* – дейктический элемент неясного происхождения, а **bi* идентично общетюркскому **bä ~ *bi* в *bän ~ män ~ min* и *biz* < **bi* + *-z* (ср. также монгольское *bi* ’я’, маньчжурское *bi* ’я’). [Bekezdés.] По мнению П. И. Ашмарина [...], начальный *e*- в местоимении *εрə* восходит к указательному наречию *εv* (конечный согласный которого утрачен), т. е. *εрə* первоначально означало ’вот я’. Несколько иначе его трактует Н. А. Андреев [...], полагая, что *e* либо идентичен с частицей *e* ’вот’, конкретизирующей значение местоимения, либо этот элемент нетюркского (например, финно-угорского) происхождения” (Levitskaja 1976: 29); „В целом же чувашские личные местоимения отнюдь не противоречат общетюркским. Наоборот, они помогают восстановить с большей уверенностью пратюркскую систему. Отклонения же незначительны и поддаются объяснению; основные из них: [Bekezdés.] префигурируемая гласная *e*- в *εрə* (*man*-) ’я’ – *εpir* (*pir*-) ’мы’, *εsə*- (*san*-) ’ты’ – *εsir* (*sir*-) ’вы’, которая носит явно дейктический характер, т. е., как нам представляется, это не что иное, как древняя дейктическая частица со значением ’вот’, широко распространенная в алтайском мире и утвердившаяся в чувашском языке в этой функции в им. падеже, будучи его своеобразным, хотя и дополнительным маркером и сделавшая излишним его обобщение по типу косвенных основ” (Tenišev 1988: 209).³² A felvonultatott csuvas párhuzamok ellenére valószínűtlennek tartom, hogy a magyar *én*, a finn *minä* és *sinä* személyes névmások bármiféle nyomatékösítő elemmel bővültek volna...

Julius Mark is kétféle névmással számolt, mondván, mivel az obi-ugorban *-n*-es az igei személyrag és a birtokos személyjel a megfelelő személyes névmásból keletkezett, kétféle személyes névmást kell rekonstruálni, az egyik lehetett a ’du hier’, a

³⁰ Munkácsi 1895.

³¹ Munkácsi 1896.

³² A csuvas névmásokról történeti-összehasonlító szempontból lásd még Fedotov 1983: 54–58.

másik pedig a 'du da' jelölője (Mark 1931: 59).³³ A palatális és a veláris hangrendbeli különbségre Mark sem fordított figyelmet.

Janhunen sg. 1. személyű szam. **mān* ~ FP **mun* < U **mun* és sg. 2. személyű szam. **tān* ~ FP **tun* < U **tun* (Janhunen 1981: 232–233) formákat következtetett ki, valamint az ugor, permi-cseremiszi, finnugri és déli-lapp névmások uráli előzményeként sg. 1. **mā*, sg. 2. **tā* (Janhunen 1981: 232) és pl. 1. szamojéd **me(-)* ~ FP ?**me(-)* < U ?**me* (? ~ **mā*), pl. 2. szamojéd **te(-)* ~ FP ?**te(-)* < U ?**te* (? ~ **tā*) (Janhunen 1981: 268) előzményeket tett fel, továbbá U pl. 1. **me-*, pl. 2. **te-* (Janhunen 1982: 35) rekonstrukciókkal számolt, azt megmagyarázandó, hogy a finnugor nyelvek egy részében palatális magánhangzós névmások használtak, s az egyes számú palatális hangrendűek nem vezethetők vissza az uráli alapnyelvre, viszont összetartoznak az uráli palatális hangrendű pluralisi névmásokkal (Janhunen 1981: 232–233); de nem értem, ez utóbbi miként, milyen formában volna lehetséges. Ebben a rekonstrukciós kavalkádban nehéz kiigazodnom, a Janhunen-féle közléseknek talán az a lényegük, hogy az uráli korra veláris hangrendű, labiális magánhangzós singularisi névmásokat (sg. 1. **mun*, sg. 2. **tun*), a felsorolt finnugor nyelvek vagy nyelvcsoportok miatt a finnugor korra a l t e r n a t í v e palatális hangrendű, illabiális magánhangzós singularisi névmásokat (sg. 1. **mā*, sg. 2. **tā*) kell rekonstruálni, ez utóbbiak az uráli kori palatális hangrendű, illabiális magánhangzós, pluralisi (U ?**me* [? ~ **mā*], U ?**te* [? ~ **tā*]) névmások hatására jelenhettek meg (palatalizálódhattak az eredeti veláris sorból?).

Hajdú így vélekedett: „Es erhebt sich jetzt die Frage: Können wir die dargelegten sprachlichen Fakten so erklären, daß im PU zwei lautlich verschiedene Personalpronomina (etwa **ton* bzw. **non*) zugleich bekannt und parallel verwendbar waren, von denen das letztere nur in den obugrischen und teilweise auch in den permischen Sprachen dokumentiert werden kann? Eine derartige Erklärung wäre nach meiner Ansicht unnötig: die doppelte Provenienz eines Personalpronomens erweist sich als eine unnatürliche, überflüssige Erläuterung” (Hajdú 1986: 4, vö. még 6). Hajdú tehát 2. személyű **ton* (vagy **tVn*) névmással számolt, de arról nem szólt, miért számolt veláris magánhangzós változattal (is). Szerinte tehát a névmás nazális eleme asszimilálta az orálist, s a két változat az uráli korban a keleti területen egymás mellett élt (**tVn* ≥ **nVn*), de csak az obi-ugorban őrződött meg személyes névmásként.

Pusztay szerint „a személyes névmások a demonstratívák egy sajátos csoportját alkotják, ezért a személyes névmások esetében is föltehető a vokális kettősségével kifejezhető távolságjelölés. A 2. és a 3. személy esetében ez a viszony belátható (pl. **tš* 'te – itt a közelemben' ↔ **tš* 'te – ott távolabb' stb.). [Bekezdés.] A személyes névmások csoportjának kettős vokalizmusa a névmási kategóriára általánosan jellemző palato-veláris szembenállással magyarázható. A rendszerkényszer következtében a kettősség a kategória azon tagjaira is kiterjed, ahol azt a valóság nem igényli”

³³ „Mark szerint azért fel kell tennünk, hogy az »uráli alapnyelvben« két 2. személyű személynévmás volt, mert a kétféle 2. személyű igerag csak így magyarázható meg” (Lakó 1951b: 222).

(Pusztay 1993: 270). A Pusztayéval egyező álláspontot képvisel a Zaicz Gábor szerkesztette „Etimológiai szótár” is (Zaicz 2006: 832), de mivel a kötet irodalomjegyzékében nem szerepel olyan munka, amely ismereteim szerint ilyen állítást tartalmazna, a szócikkíró valószínűleg saját ötleteként fogalmazta meg ezt a nézetet.³⁴ Első pillanatra talán valamelyest még valószínűnek is tűnhetne egy ilyen elképzelés, de az általam ismert szakirodalomban semmi hasonlóra nem bukkantam, következésképpen kizárhatónak tartom.

Kulonen (2001a: 161–162) Janhunen (1981: 232–233) nyomán számol a mély hangrendű, labiális magánhangzós személyes névmásokkal. A nyelvcsalád személyes névmásainak állományára, alakváltozatainak kialakulására vonatkozóan Kulonen két magyarázattal állt elő, ezek egyike a következő: „1. Das Pronomen der 2. Person (nach Hajdú: des Singulars) im Ururalischen **ton* > **non*, (nach Rédei) **t3* > **n3* (in Rédeis Erklärung fehlt die Assimilationsquelle). [Bekezdés.] 2. Es handelt sich insofern um einen teilweisen Wandel, als er sich nur in einem Teil der Dialekte oder in anderer Hinsicht teilweise vollzieht, so daß Spuren beider Varianten erhalten bleiben. [Bekezdés.] 3. Die Personalpronomina treten als Personalendungen an die Verben und als Possessivsuffixe an die Substantive. In einer (Dialekt-/Sprach-)Gruppe wird das *n*-Pronomen überall verallgemeinert, in einer anderen verbindet sich das *t*-Pronomen mit den Substantiven und das *n*-Pronomen mit den Verben, in einer dritten umgekehrt. [Bekezdés.] 4. Das *n*-Pronomen kommt mit Ausnahme des zum Obugrischen führenden Zweigs überall außer Gebrauch” (Kulonen 2001a: 165).

Rédei (1998: 341) nézete, miszerint az alapnyelvbeli személyes névmások nem ismerték a számbeli különbséget, tarthatatlan, amit az mutat, hogy a többes számú személyes névmások és a belőlük agglutinálódott személyjelölő morfémák világosan **-k* többesjelet tartalmaznak, az obi-ugor dualisi névmásokban és személyjelölőkben *-n* számjel található (ilyen alapnyelvi számjeles dualisi személyjelölő morfémákat rekonstruál Korhonen [1981: 235], Janhunen [1982: 35] és Kulonen [2010a: 171–172]), továbbá az egyes számúakban legalább alternatív, például a függőesetekben (ezek csak igen korlátozottan lehettek meg az alapnyelvben, bizonyosan csak accusativusban, genitivusban és dativusban, tehát a voltaképpeni grammatikai casusokban), meglehetett a névmásképző **-n*.³⁵

Kulonen (2001a: 151; részletesebben: Kulonen 2001b: 180–183) feltevése szerint nem a személyes névmások agglutinációjával magyarázható a személyjelölő kötött morfémák létrejötte, hanem a személyjelölő morfémákból kívánja értelmezni a személyes névmásokat. Kulonennek e feltevése éppen annyira alaptalan elképzelés, mint az alany és az állítmány közti kongruencia kialakulására egykor a Ravila (1938, 1941:

³⁴ Amint az imént említettem, hasonló ötlet már Julis Marknál (1931: 59) is felmerült, bár ő nem a „palatális ~ veláris”, hanem a „*t* kezdetű ~ *n* kezdetű” névmások eredetét kívánta így értelmezni.

³⁵ Úgy tűnik, vannak nyelvek, amelyek nem ismerik a grammatikai számot, de rendkívül ritkán fordulnak elő ilyenek (Corbett 2000: 50–51). Semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogy az uráli alapnyelv is ilyen lett volna.

96) által előadott magyarázat, amely szerint az állítmányról került át az alanyra a kongruenciahordozó morféma, azaz a számjel (erről lásd Honti 1997: 19–20), holott éppen ellenkezőleg „alany → állítmány” irányú volt az egyeztetés, mert az állítmány kongruál az alannyal, és nem fordítva (ehhez vö. Erdődi 1955: 458–460; Ostrowski 1982: 258–259; Lehmann 1988: 58–59). Künnap (2002: 153–154) abszolúte érthetetlen módon azt állítja, hogy Kulonennek ez a magyarázata nagyszerűen innovatív („bravely innovative”)...³⁶ Ebből az is látható, hogy a hagyományos nézetnek megfelelően akként vélekedem, hogy az ősi személyjelölő szuffixumok a megfelelő személyes névmásokból agglutinálódtak.

A Janhunnen stb. által az egyes számra rekonstruált alapnyelvi veláris hangrendű személyes névmások azért sem jöhetnek szóba, mert a legtöbb uráli nyelv palatális hangrendű ősi névmásokra utal.

Már korábban felmerült, hogy a finn sg. 1. *minä* ~ *minu*-, sg. 2. *sinä* ~ *sinu*- alakváltozatok közül a vegyes hangrendűeknek közülük van a mély hangrendűséget mutató norvég-lapp du. 1. *moai*, du. 2. *toai* (du. 3. *soai*) (Lakó 1986: 76) személyes névmásokhoz (Ojansuu 1923: 109, Ravila 1950: 322–323). Azt hiszem, Itkonennek sikerült ezeknek egymáshoz fűződő történeti viszonyát tisztáznia: „Lautlich kann man die Stämme *minu*-, *sinu*- mit den lappischen *mõnw*-, *tõnw*-, *sõnw*- in Parallele bringen [...] Die Parallele fi. *minu*- ~ lp. *mõnw*- usw. scheint am plausibelsten zu sein, wenn man annimmt, dass im Frühurfinnischen die *u*-Ableitungen der singularischen Pronomina, **minu*, **tinu*, im lappischen Dialekt **munu*, **tunu*, **sunu* (da hier, wie auch im Mordwinischen, die Personalpronomina des Singulars vom Typus **mun*,

³⁶Noha nem tartozik szorosan a személyes névmások hangalakjának problémájához, de szükségesnek látom szólni arról is, mit keresnek a személyes névmásból affigálódott személyjelölők az igető és a főnévtő mögött. Ennek apropója Künnap következő megjegyzése: „Ein [...] Problem, das in Verbindung mit dem uralischen Personalsuffix der 1. und 2. Person steht, ist die Erklärung für das Anfügen der personalpronominalen Elemente der 1. und 2. Person an das Ende der Nomina und Verben. Bekanntlich gilt ja in den uralischen Sprachen die Stellung des Attributs vor dem Nomen und die Stellung des Subjekts vor dem Verb. Dieses Problem konnte bisher noch nicht zufriedenstellend geklärt werden, obwohl verschiedene Möglichkeiten dargelegt wurden, auf die ich hier gar nicht eingehen möchte, weil sie zu superhypothetisch erscheinen. Ich glaube nämlich, daß die Lösung des Problems nicht im ewigen Zerreden dieser Erklärungsversuche oder in weiteren Neudichtungen liegt, sondern ganz wo anders: und zwar in der gesamten Auffassung über die Herkunft der uralischen Sprachen, die in ihrer traditionellen Gestalt mit Vorstellungen über eine engbegrenzte Urheimat, Abwanderung aus Osten, Grundsprache und Zwischengrundsprachen, Sprachbaum und seine Verzweigungen usw. usf. – ich würde schon fast sagen – zu überlastet ist” (Künnap 1999: 98–99). – Amiezt a problémát illeti, már rég felismerték (pl. Szinnye 1910: 115, 1922: 102), és megoldást is kerestek rá (Ravila 1941: 132–133, 1945: 323, 1960: 33–34; vö. még Bubrih 1953: 80–81), alighanem R. Bartens (1993: 30) és Honti (1994–1995: 110, 113, 2001: 156) már kielégítően meg is oldotta. Künnap eme megjegyzését azért is furcsának találom, mert lelkesen nyilatkozott arról, hogy Kulonen a személyjelölő szuffixumokból kívánja értelmezni a személyes névmások kialakulását (Künnap 2002: 153–154).

**tun*, **sun* waren) als Personalpronomina des Duals fungierten. [Bekezdés.] Im Finnischen wären beim Verschwinden des Duals die Pronomina der 1. und 2. Pers. Du. mit dem Paradigma der Singularpronomina verschmolzen und hätten dort die Funktion des Stammes der obliquen Kasus bekommen” (Itkonen 1961: 19). Úgy vélem, hogy a zürjén sg. 3. *siję* alak és a votják sg. 1. *mon*, sg. 2. *ton*, sg. 3. *son* névmások is visszavezethetők alapnyelvi **u* magánhangzót tartalmazó névmási formákra, szem előtt tartva természetesen azt a körülményt, hogy igen gyakran használt szavak lévén, kevésbé várhatjuk el bennük a következetesen szabályos hangképviseletet. Ezt igazolandó kigyűjtöttem a „Csúcs et al. 1991”-ből azon első szótagi magánhangzók leggyakoribb mai nyelvi képviseleteit, amelyek a rekonstruálható személyes névmások első szótagi magánhangzójaként szóba jöhetnek (2. táblázat).

Vö. továbbá a permi nyelvek személyes névmási készletét:

	votják	~	zürjén
sg. 1.	<i>mon</i>		<i>me</i>
2.	<i>ton</i>		<i>te</i>
3.	<i>son</i>		<i>siję</i>
pl. 1.	<i>mi</i>		<i>mi</i>
2.	<i>ti</i>		<i>ti</i>
3.	<i>soos</i>		<i>naję</i>

(Csúcs 1990: 45) (Rédei 1978: 70)

Az csakugyan valószínű, hogy a finnségiben a sg. 1. és a sg. 2. személyű alakok függőeseteiben a hajdani dualisi alakok tőmorfémája látható. A hangrendi váltásban talán nemcsak a 3. személy lehetett ludas, hanem a **to* mutató névmásnak is lehetett ebben szerepe, esetleg annak hatására lett a du. 3. **sšn* alakból **son*. A dualisi veláris alakok az eredetileg nyilván palatális hangalakról a (sg.) 2. személyben válhattak át az U **to* 'jener' (UEW 1: 526–527) mutató névmás hatására is. E hangrendi változás tehát két forrásból is táplálkozhatott, amely csak a korai ősfinn felbomlása után zárult le egyrészt az őslappban az összes dualisi személyes névmás velarizációjával, másrészt a kései ősfinnben a dualisi paradigmának a singularisival való egybeolvadásával és ezáltal a dualisnak az eltűnésével. A sg. 3. személyben azért őrződhetett meg az eredeti finnségi forma, mert a forrásául szolgáló lexéma mutató névmásként is létezhetett még. A permiben is szerepe lehetett a **to* 'jener' U (UEW 1: 526–527) mutató névmásnak: **to* > őspermi **tq* > votják *tu* 'az' ~ zürjén *tj* 'az'.³⁷

A veláris személyes névmások keletkezését én a következőképpen vélem levezethetőnek: A változás a (sg.) 3. személyből indulhatott ki. A sg. névmások minimális hangalakja 1. **mi*, sg. 2. **ti*, sg. 3. **se* lehetett, amelyek esetragos alakjaikban az *n* névmásképzővel bővílhettek. A 3. személyű névmás nyilván mutató névmási eredetű volt,

³⁷ Vö. még a többi nyelvet illetően, amelyek (eredeti) veláris hangrendű személyes névmásokkal tűnnek ki: lapp N *dę* 'az ott messzebb', *duot* 'az a távolabbi...', L *tuot* 'az, az ott'; mordvin *tona* 'az'; ?jurák *ta-*, *tā-* adverbiumtövek, jenyiszjei *to-* adverbiumtő, ?tagvi *tania* 'az', szelkup ?*tap* 'ez (itt), az', *to* 'ez (ott)', kamasz *di*, *də* 'az, ő'.

2. táblázat. A rekonstruálható személyes névmások első szótagi magánhangzói

U/FU	finn	lappN	mordvinE	votjákS	zürjénS	jurák	jeny.	tavgi	szelkupTa	kamasz
*e	e (30)	â (6), æ (5)	e (14)	u (20), e (5), j (5), o (4)	o (16), e (8)	ī (6), i (5), e (4)	i (3)	e (4), j (4)	i (4)	i (5)
*i	i (24)	â (16)	e (14), i (7)	i (9), e (2), j (2)	i (9), e (4), j (4)	e (4), ī (3), i (3)	i (3), e (2)	i (10)	i (4)	i (4), e (4)
*o	o (41)	oa (23), uo (13), ø (6)	u (29), o (7)	u (22)	u (16), o (9)	ā (11), o (9)	o (6), a (4), u (3)	u (6), o (6)	u (5)	u (12)
*u	u (59)	ø (31)	o (29), u (9)	j (19), u (7)	j (30), o (8), u (4), i (3)	a (13), ū (10), ā (7)	u (4), o (4), a (2)	u (10), o (5)	a (12), u (12), o (9)	u (14), o (7), a (7)

(Honti 1991)

ezért nem szükségszerűen volt azonos a magánhangzója a két első személyével. (Úgy tűnik, elég sok mutató névmás lehetett az uráli alapnyelvben, a preuráliban esetleg valamivel még több lehetett.) A *se mellett lehetett *so hangalakú mutató névmás is (ehhez vö. *tā ~ *to), s ez utóbbi is használható 3. személyű névmásként is, majd a névmási *n dualisjellel lefoglalódott a du. 3. személyű névmásra. Ez indukálhatta és indokolhatta a korábbi *men, *ten dualisi névmások *e > *o magánhangzó-váltását: *mon, *ton. Ezt a módosulást még az is támogathatta, hogy a mutató névmások körében kétségtelenül volt *to hangalakú is, amely szókezdő elemében azonos volt a 2. személyű személyes névmás szókezdő mássalhangzójával. E névmások első szótagi magánhangzója veláris lévén, ragjaiknak is velárisnak kellett lenniük. Amikor a finn-permi nyelvek egy részében a dualisi sor eltűnt, egybeolvadt a singularisiakkal, a két sor hangtanilag kontaminálódott, vö. finn *minä* és *minu-*, *sinä* és *sinu-*, a lappban és a szamojéd nyelvekben a singularisi és a dualisi sor a funkciók megőrzése mellett hangtani kiegyenlítődesen ment át. A finnségiben a palatális hangrendű egyes számiak és a veláris hangrendű kettős számiak vegyes hangrendüként való kontaminálódása nem ellenkezik a palatoveláris magánhangzó-harmóniával, mivel az *i* és az *e* megsérthetik e hangrendi szabályt.

3. Az élő uráli nyelvek előzményeinek személyes névmási rendszere

A dualisi és olykor a pluralisi személyes névmások rekonstruálhatóságát illetően meglehetősen szkeptikus állásfoglalások születtek: „A személyes névmásokat *me, *te, *se alakban szokták rekonstruálni. Az uráli nyelvek többesi, valamint duális személyes

névmásai szintén ezekre az 1–3. személyű alapformákra vezethetők vissza, de a kettős és többes számú személyes névmások képzésének változatossága és egyéb okok folytán a személyes névmás alapnyelvi Du–Pl alakjai rekonstruálhatatlanok” (Hajdú 1981: 134). Hasonlóan foglalt állás Kulonen is: „Die Schwierigkeit der Rekonstruktion der Pronomina ist wohl auch daran abzulesen, daß bisher noch kein Versuch unternommen wurde, eine gemeinsame Urform für die Pronomina des Duals zu finden. Im Lappischen und Samojedischen wurden sie (soweit noch zu verfolgen) eindeutig auf der Grundlage der Pronomina des Singulars gebildet. In den obugrischen Sprachen wiederum sind sie im Grunde identisch mit den entsprechenden Possessivsuffixen, so daß das Pronomen der 2. Person Dual mit *n* anlautet. Es ist daher verständlich, daß die Dualpronomina in den Rekonstruktionen des Uralischen fehlen, obwohl sie in der Ursprache zweifellos vorhanden waren, da auch für die Personen des Singulars und Plurals Pronomina existierten” (Kulonen 2001a: 163–164). Úgy tűnik, Kulonen figyelmét elkerülte egy, az ő írása előtt nem sokkal megjelent dolgozat, amelyben kísérletet tettem az alapnyelvi névmásrendszer rekonstruálására: „Die Numersufornen der Personalpronomina dürften folgendermaßen ausgesehen haben:

	Singular	Dual	Plural
1. Person	* <i>m̥s(n-)</i>	* <i>m̥sn</i>	* <i>m̥šk</i>
2. Person	* <i>t̥s(n-)</i>	* <i>t̥sn</i>	* <i>t̥šk</i>
3. Person	* <i>s̥s(n-)</i>	* <i>s̥sn</i>	* <i>s̥šk</i>

Die Vokale in den drei Numeri waren möglicherweise unterschiedlich” (Honti 1997: 102), amely a mostani megoldási kísérletemtől talán csak lényegtelen pontokon különbözik (lásd alább).

Én úgy látom, hogy igenis rekonstruálhatók az uráli alapnyelvi személyes névmások mindhárom szám mindhárom személyében. Mivel az obi-ugorban a dualisi személyes névmások egyértelműen palatális hangrendűek, és csak ilyenekből vezethetők le, az ősfinn–ősmordvin nyelvállapotban, az északi ősszamojédban és részben az őspemiben, főleg pedig az ősvotjában a sg. 3. és a du. 3. személyben következett be a „(palatális, sg. 3.) **sen* × (veláris, du. 3.) **sun* → (sg. 3. & du. 3.) **sun*” kontamináció, majd a másik két, azaz az 1. és 2. személyben való hangtani egységesülés, továbbá a lapp kivételével a dualisi sor eltűnése. Az uráli alapnyelv és a mai nyelvek, nyelvcsoportok elődei közti egyes szakaszok esetleg így nézhetnek ki (1. ábra):³⁸

1. uráli alapnyelv, 2. finnugor alapnyelv

	singularis	dualis	pluralis
1.	* <i>mi(n-)</i>	~ * <i>men</i>	~ * <i>mek</i>
2.	* <i>ti(n-)</i> ³⁹	~ * <i>ten</i>	~ * <i>tek</i>
3.	* <i>se(n-)</i>	~ * <i>sen</i>	~ * <i>sek</i>

³⁸Természetesen meglehetősen sok bizonytalanságot tartalmazó rekonstrukciómokról van szó, amelyek a jövőben remélhetőleg korrigálhatók lesznek.

³⁹Vö. Itonen 1954: 181–182.

3. ősszamojéd, 6. északi ősszamojéd, 7. déli ősszamojéd

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>mān</i>	~	?* <i>mšn</i>	~	* <i>me</i>
2.	* <i>tān</i>	~	?* <i>tšn</i>	~	* <i>te</i>
3.	?* <i>tš</i>	~	?* <i>tšn</i>	~	?* <i>tš</i>

(vö. Janhunen 1981: 232–233)

4. finn-permi alapnyelv, 8. finn-volgai alapnyelv, 11. korai ősfinn–ősmordvin, 12. korai ősfinn

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>min</i>	~	* <i>mon</i>	~	* <i>mek</i>
2.	* <i>tin</i>	~	* <i>ton</i>	~	* <i>tek</i>
3.	* <i>se(n)</i>	~	* <i>son</i>	~	* <i>sek</i>

5. ugor alapnyelv, 10. obi-ugor alapnyelv

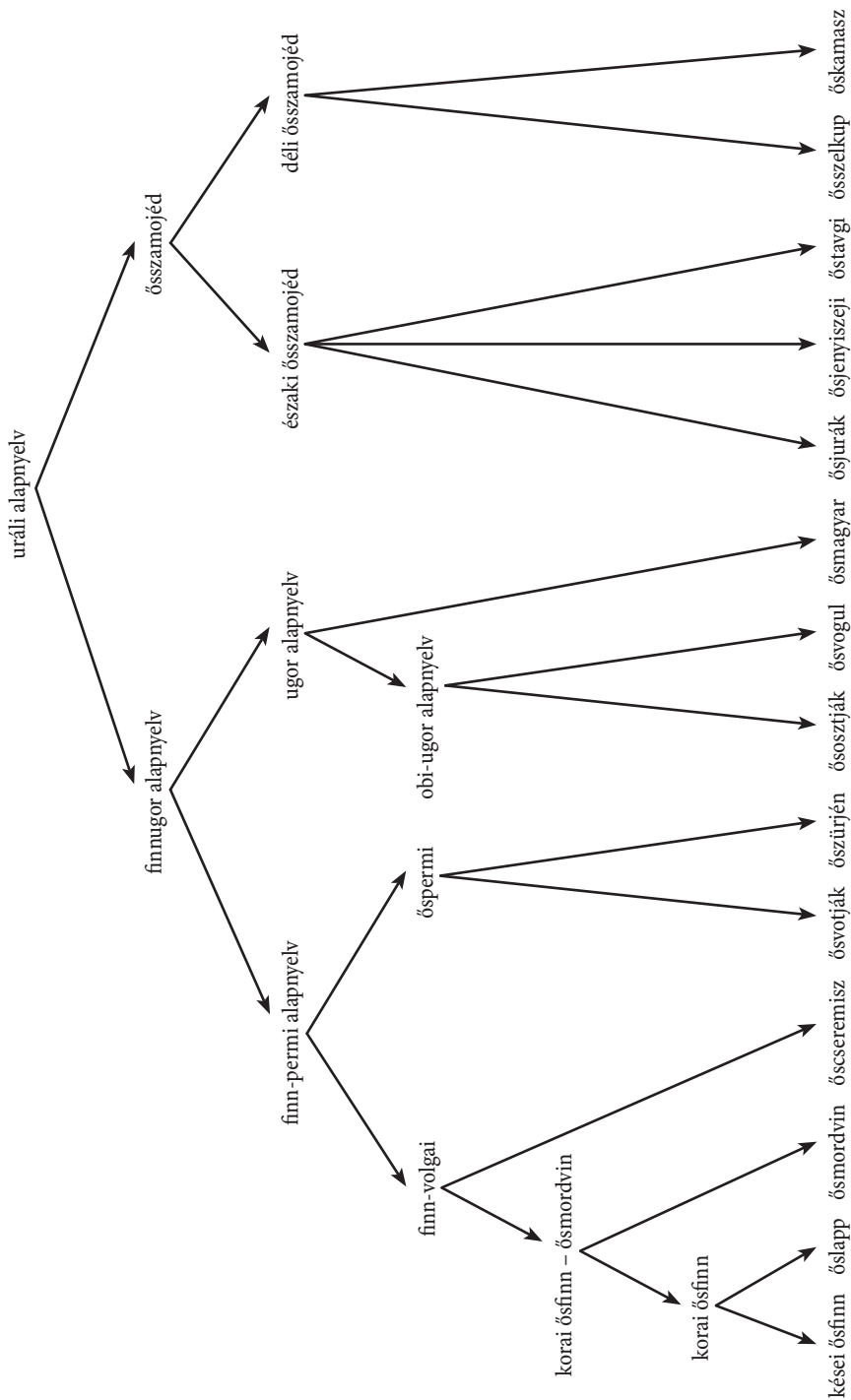
	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>mān</i> , ?* <i>āmn-</i>	~	* <i>mšn</i>	~	* <i>mšk</i>
2.	* <i>tān</i>	~	* <i>tšn</i>	~	* <i>tšk</i>
3.	* <i>θe(n)</i>	~	* <i>θšn</i>	~	* <i>θšk</i>

6. északi ősszamojéd lásd „3. ősszamojéd...”**7. déli ősszamojéd** lásd „3. ősszamojéd...”**8. finn-volgai alapnyelv** lásd „4. finn-permi alapnyelv...”**9. permi alapnyelv**

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>men</i>	~	?* <i>mon</i>	~	* <i>mi</i>
2.	* <i>ten</i>	~	?* <i>ton</i>	~	* <i>ti</i>
3.	* <i>se(n-)</i>	~	?* <i>son</i>	~	?* <i>seC</i>

(vö. Csúcs 2005: 356, 358, 386)

10. obi-ugor alapnyelv lásd „5. ugor alapnyelv”**11. korai ősfinn–ősmordvin** lásd „4. finn-permi alapnyelv”**12. korai ősfinn** lásd „4. finn-permi alapnyelv”

I. ábra. Az uráli nyelvek családfája

13. kései ősfinn

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>minu</i>	~	–	~	* <i>mek</i>
2.	* <i>sinu</i>	~	–	~	* <i>tek</i>
3.	* <i>hän</i> , * <i>häne-</i>	~	–	~	* <i>hek</i>

(vö. Itkonen 1961: 19)

14. őslapp

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>munu</i>	~	* <i>mon[̃]j</i>	~	* <i>mek</i>
2.	* <i>tunu</i>	~	* <i>ton[̃]j</i>	~	* <i>tek</i>
3.	* <i>sunu</i>	~	* <i>son[̃]j</i>	~	* <i>sek</i>

(vö. Itkonen 1961: 19; Korhonen 1981: 207, 242–244, 280–282)

15. ősmordvin

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>mun</i>	~	–	~	* <i>mīñ</i>
2.	* <i>tun</i>	~	–	~	* <i>tīñ</i>
3.	* <i>sun</i>	~	–	~	* <i>sīñ</i>

(Itkonen 1961: 19; Keresztes 1986: 89, 90, 142, 146, 168, 169)

16. őscseremisiz

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>miñâ</i>	~	–	~	* <i>me</i>
2.	* <i>tiñâ</i>	~	–	~	* <i>te</i>
3.	* <i>tuðâ</i>	~	–	~	* <i>nunâ</i>

(vö. Bereczki 1988: 383, 2002: 70)

17. ősvotják

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>mon</i>	~	–	~	* <i>mi</i>
2.	* <i>ton</i>	~	–	~	* <i>ti</i>
3.	* <i>so</i>	~	–	~	* <i>soos</i>

18. őszürjén

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>men</i>	~	–	~	* <i>mi</i>
2.	* <i>ten</i>	~	–	~	* <i>ti</i>
3.	* <i>si</i> / <i>*su</i>	~	–	~	* <i>n3j3</i>

(vö. Serebrennikov 1963: 185, 189, 191, 193; Csúcs 2005: 227)

19. őosztják

singularis		dualis		pluralis
1. * <i>män</i>	~	* <i>min</i>	~	* <i>mëη</i>
2. * <i>nōη</i>	~	* <i>nin</i>	~	* <i>nëη</i>
3. * <i>λōγ</i>	~	* <i>λin</i>	~	* <i>λëγ</i>

20. ősvogul

singularis		dualis		pluralis
1. * <i>äm(än-)</i>	~	* <i>mīn</i>	~	* <i>mān</i>
2. * <i>näγ</i>	~	* <i>nīn</i>	~	* <i>nān</i>
3. * <i>tāw</i>	~	* <i>tīn</i>	~	* <i>tān</i>

21. ősmagyar

singularis		dualis		pluralis
1. ?* <i>āmn-</i>	~	–	~	* <i>mšγ</i>
2. * <i>teγ</i>	~	–	~	* <i>tšγ</i>
3. * <i>öγ</i>	~	–	~	* <i>öγšk</i>

(vö. Sipos 1991: 357)

22. ősjurák ?**23. ősjenyiszeji ?****24. őstavgi ?****25. ősszelkup ?****26. őskamasz ?****4. Az esetleges távolabbi kapcsolatok**

Kortlandt (2010a) akként vélekedik, hogy ősi rokonság állhat fenn az indoeurópai, az uráli, a törökségi, a mongol, a tunguz nyelvek, továbbá a gilják, a japán és a koreai közt. Egyebek közt a személyes névmások közt lát genetikai kapcsolatot Greenberg (2000) és Starostin–Dybo–Mudrak (2003) nyomán (Kortlandt 2010b: 393, 2010c: 405, 2010d: 416, 2010e: 422, 424–425). Kortlandt szerint: „The Proto-Uralic pronouns 1st sg. **mi*, 2nd sg. **ti* (later **mu*, **tu* with the suffix **-u* 'self'), 1st pl. **me*, 2nd pl. **te* (later **me-i*, **te-i* with the plural ending **-i*) are attested in the corresponding personal endings **-mi*, **-ti*, **-me*, **-te* (cf. Collinder 1960: 243, 308; Raun 1988: 562), which can be identified with the corresponding Proto-Indo-European

athematic endings **-mi*, **-si*, **-me*, **-te*. These endings are directly preserved as **-m*, **-s*, **-me*, **-te* in the athematic aorist” (Kortlandt 2010b: 397). Mi tagadás, fogalmam sincs arról, Kortlandt miféle **-u* ’self’ szuffixumra gondolhatott, amely esetleg ugyan-csak magyarázatul szolgálhatna a finn stb. *minu-* ’én’, *sinu-* ’te’ *u* elemére, de nekem ilyen uráli elemről egyáltalán nincsen tudomásom, indoeuropeisztikai forrásaim (Gamkrelidze–Ivanov 1984: 383–387; Beekes 1995: 207–211; Watkins 1997: 83–84; Mallory–Adams 2007: 59–61; Szemerényi 2007: 211–221) sem tartalmazznak ilyenre való utalást, a Kortlandt által említett altajisztikai munkák pedig nem állnak rendelkezésemre. Nagyon bizonytalanul arra tippelek, hogy valamiképpen esetleg az uráli **-w-* (≥ *?*-u-/*-ü-*) visszaható képzőnek valamilyen előzménye jöhetne szóba... (vö. Lehtisalo 1936: 38–48; Itkonen 1954b: 187; Collinder 1960: 281; Hajdú 1973: 148; Kulonen 1989: 51–53, 2010: 256–). „Starostin reconstructs personal pronouns 1sg. **bi*, 1pl. **ba*, **bu*, obl. **min-*, **man-*, **mun-*, 2sg. **si*, 2pl. **su*, obl. **sin-*, **sun-*, Mongolian 2sg. *či* < **thi* and 2pl. *ta* < **tha* [...] (Starostin 2003:⁴⁰ 225) [...] It seems to me that these forms are compatible with Indo-Uralic [...] **mi* ’I’, **me* ’we’, [...] **ti* ’thou’, **te* ’you’, [...] **-u* ’self’” (Kortlandt 2010d: 416). „For the 1st and 2nd person pronouns I reconstruct the following Indo-Uralic paradigms

	’I/me’	’myself’	’we/us’	’thou/thee’	’yourself’	’ye/you’
nom.	<i>*mi</i>	<i>*mu</i>	<i>*me</i>	<i>*ti</i>	<i>*tu</i>	<i>*te</i>
gen.	<i>*min</i>	<i>*mun</i>	<i>*men</i>	<i>*tin</i>	<i>*tun</i>	<i>*ten</i> ”

(Kortlandt 2010e: 423).

Az esetleges indouráli és indouráli-altaji rokonság valószínűségének megítélése kompetenciámon kívül esik, ezért tehát nem foglalhatok állást ez ügyben, de annyit meg kell jegyezni, hogy kétségtelenül vannak gyanús egyezések ezen nyelvcsaládok közt, amelyek egyike éppen a névmások körében tapasztalható hasonlóságok együttese.

Irodalom

- Ariste, Paul (1968), *A Grammar of the Votic Language*. UAS 68.
- Audova, Iris – Klesment, Piret – Künnap, Ago – Mägi, Kaur – Soosaar, Sven-Erik (1999), *Uralic Nasal Vx.2P.Sg*. In: Künnap, Ago (ed.), *Indo-European–Uralic–Siberian Linguistic and Cultural Contacts*. FU 22: 35–40.
- Babaev, K. V. [Бабаев, К. В.] (2009), *О происхождении личных местоимений в языках мира*. VJa 2009/4: 119–138.
- Balázs, János (1973), *Funktionswerte der Pronominalität*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bartens, Raija (1993), *Permiläiset l ja s -koaffiksit*. *Sananjalka* 35: 23–42.
- Beekes, Robert S. P. (1995), *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.

⁴⁰ = Starostin–Dybo–Mudrak 2003.

- Benkő Loránd (szerk.) (1967), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. A–Gy.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I. A–Kop.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II. Kor–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1988), *Geschichte der wolgafinnischen Sprachen.* In: Sinor 1988: 314–350.
- Blake, N. F. (1996), *A History of the English Language.* Macmillan Press Ltd., London.
- Borza Lucia (1999), *Román nyelvkönyv középiskolások és magántanulók számára. 2. kiadás.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Braunmüller, Kurt (1991), *Die skandinavischen Sprachen im Überblick.* Uni-Taschenbücher 1635. Francke Verlag, Tübingen.
- Bremmer, Rolf H. (2009), *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1953), *Историческая грамматика эрзянского языка.* Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1955), *Историческая морфология финского языка.* Академия наук СССР, Москва–Ленинград.
- Budenz József (1869), *Magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyezések.* NyK 7: 1–62.
- Budenz József (1873–1881/1966), *Magyar–ugor szótár.* (UAS 78.) *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala / Indiana University – Mouton & Co., Budapest / Bloomington – The Hague.* = MUSz.
- Budenz József (1884–1894), *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Budenz József (1890–1891), *Az -n egyes-számi 2-dik személyrag a zürjénben.* NyK 22: 260.
- Bühler, Karl (1982), *Sprachtheorie.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York.
- Castrén, M. Alexander (1854/1966), *Grammatik der samojedischen Sprachen.* (UAS 53.) *Indiana University – Mouton & Co., St. Petersburg / Bloomington – The Hague.*
- Collinder, Björn (1940), *Jukagirisch und Uralisch.* Uppsala Universitets Årsskrift 1940/8. Almqvist & Wiksells, Uppsala.
- Collinder, Björn (1955), *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksell, Stockholm. = FUV¹
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Collinder, Björn (1965), *An Introduction to the Uralic Languages.* University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- Collinder, Björn (1977), *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition.* Helmut Buske Verlag, Hamburg. = FUV²
- Cortelazzo, Manlio – Zolli, Paolo (2008), *Il nuovo etimologico. Dizionario etimologico della Lingua Italiana. Seconda edizione in volume unico.* Zanichelli, Bologna.
- Corbett, Greville G. (2000), *Number.* Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiatica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs, Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Černyh, P. Ja. [Черных, П. Я.] (2004), Историко-этимологический словарь современного русского языка. 6-е издание, стереотипное I. А–Пантомима. Русский язык – Медиа, Москва.
- De Mauro, Tullio – Mancini, Marco (2000), Dizionario etimologico. Garzanti Linguistica, Milano.
- Donner, Kai – Joki, Aulis, J. (1944), Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und der Hauptzügen der Grammatik. LSFU VIII.
- Donner, Otto (1888), Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. III. G. W. Edlund – F. A. Brockhaus, Helsingfors–Leipzig. = VglWb.
- Dulson, A. P. [Дульсон, А. П.] (1968), Кетский язык. Издательство Томского университета, Томск.
- Du-Nay András (2004), A román nép kialakulása és korai története. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Erdődi József (1955) válasza az opponenseknek. NyIOK 6: 454–465.
- EtSz = Gombocz–Melich 1914–1944.
- Farkas Jenő (2007), Román nyelvtan. Palamart Kiadó, Budapest.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1983), Чувашский язык в семье алтайских языков II. Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- Finciczky István (1928–1930), A vogul névmások. NyK 47: 365–398.
- Forchheimer, Paul (1953), The Category of Person in Language. Walter de Gruyter, Berlin.
- FUV¹ = Collinder 1955.
- FUV² = Collinder 1977.
- Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V. [Гамкрелидзе, Т. В. – Иванов, В. В.] (1984), Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. I–II. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси.
- Genetz, Arvid (1897), Ost-permische Sprachstudien. JSFOu 15: 1–67.
- Gombocz Zoltán (1922), Nyelvtörténeti módszertan. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. kötet, 1. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar etymológiai szótár I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz.
- Greenberg, Joseph H. (2000), Indo-European and its closest relatives. The Eurasianic language family I. Grammar., Stanford University Press, Stanford.
- Hajdú Péter (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1982), Chrestomathia Samoiedica. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1983), Jurák *puda* 'õ', *pudar* 'te' és társai. MSFOu 185: 105–114.
- Hajdú, Péter (1986), Personalbezeichnungen für die 2. Person im Uralischen. SFU 22: 1–8.
- Hajdú, Péter (1990), Einiges über Fürwörter. LU 26: 1–12.
- Hasselbrink, Gustav (1981), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. Band I. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav (1983), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. Band II. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav (1985), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. Band III. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1982), Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели. Наука, Москва.

- Hellquist, Elof (1957), *Svensk etymologisk ordbok*. Tredje upplagan I. A–N. C. W. K. Gleerups Förlag, Lund.
- Honti, László (1975), *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des Wogulischen Dialektes an der Tawda*. *Janua Linguarum. Series Practica* 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- Honti László (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. *NyK* 78: 71–119.
- Honti László (1983), Alanyi és tárgyas igeragozás a demjankai osztják nyelvjárásokban. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálisztikai tanulmányok* (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére). ELTE, Budapest. 173–178.
- Honti László (1986), *Chrestomathia Ostiastica*. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1988), Die wogulische Sprache. In: Sinor 1988: 147–171.
- Honti, László (1991), *Vokale in erster Silbe*. In: Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit (1991), *Statistik der uralischen Lautentsprechungen*. *Linguistica, Series B, Documenta*, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 7–67.
- Honti, László (1993), *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. *Bibliotheca Uralica* 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1994–1995), A mondat szórendje és a morfémák sorrendje közti összefüggés az uráliban. *NyK* 94: 89–117.
- Honti, László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (red.), *CIFU VIII. Pars I*. 53–82.
- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményeiről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. *Urálisztikai tanulmányok* 7. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest 127–132.
- Honti, László (1997), *Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri)*. *FUF* 54: 1–126.
- Honti László (2001), Még egyszer a casus- és possessivsuffixumok sorrendjéről. *NyK* 98: 143–159.
- Honti László (2003), Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában). *NyK* 100: 168–176.
- Honti, László (2006), *Eräästä ugrilaisten kielten postpositioperäisestä kaasussuffiksien perheestä*. *JSFOu* 91: 81–91.
- Hunfalvy Pál (1864), *A' vogul föld és nép*. Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta H. P. Pest.
- Iordan, Iorgu – Graur, Alexandru – Coteanu, Ion (red.) (1969), *Dicționarul Limbii Române. Serie nouă*. Tomul VII. Partea A 2–A. Litera O. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Itkonen, Erkki (1954a), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. *FUF* 31: 149–345.
- Itkonen, Erkki (1954b), Über die suffixalen Labialvokale im Lappischen und Ostseefinnischen. *Scandinavica et Fenno-Ugrica. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954*. Almqvist & Wiksell, Stockholm. 183–191.
- Itkonen, Erkki (1961), Gibt es im Ostseefinnischen Spuren eines Duals? *SF* 9/3.
- Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. (1969), Suomen kielen etymologinen sanakirja. IV. *LSFU* XII/4.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. I. A–K.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. *JSFOu* 77: 219–274.
- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. *FUF* 44: 23–42.
- Joki, Aulis J. (1956), Björn Collinder, *Fenno-Ugric Vocabulary*. *FUF Anzeiger* 32: 42–55.
- Kálmán, Béla (1965a), *Vogul Chrestomathy*. *UAS* 46. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.

- Kálmán Béla (1965b), A 2. személy *-d* ragja. MNY 61: 165–170.
- Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1989), Chrestomathia Vogulica. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, E. (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. K. Bearbeitet und herausgegeben von E. Vértes. MSFOu 128.
- Katzschmann, Michael (2008), Chrestomathia Nganasanica. Texte – Übersetzung – Glossar – Grammatik. Books on Demand, Norderstedt.
- Kelemen Béla (szerk.) (1964), Román–magyar szótár I. A–L. A Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója, Bukarest.
- Keresztes, László (1986), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial. SUA 26.
- Keresztes, László (2010), Ein Aspekt des Systems der Demonstrativpronomina im Samischen (Lappischen). FUM 32–33: 291–297.
- Kluge, Friedrich (2002), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Korhonen, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370.
- Korhonen, Mikko (1988), The History of the Lapp Language. In: Sinor 1988: 264–287.
- Kortlandt, Frederik (2010a), Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic. Leiden Studies in Indo-European 17. Rodopi, Amsterdam – New York.
- Kortlandt, Frederik (2010b), The Indo-Uralic Verb. In: Kortlandt 2010a: 391–403.
- Kortlandt, Frederik (2010c), Nivkh as a Uralo-Siberian Language. In: Kortlandt 2010a: 405–408.
- Kortlandt, Frederik (2010d), Indo-Uralic and Altaic. In: Kortlandt 2010a: 415–418.
- Kortlandt, Frederik (2010e), Indo-Uralic and Altaic revisited. In: Kortlandt 2010a: 419–428.
- Krejnovič, E. A. [Крейнович, Е. А.] (1968), Кетский язык. In: Skorik, P. Ja. (szerk.) [Скорик, П. Я. (отв. ред.)], Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки. Языки народов СССР. V. Наука, Ленинград. 453–473.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), The Passive in Ob-Ugrian. MSFOu 203.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä 3. R–Ö.
- Kulonen, Ulla-Maija (2001a), Zum *n*-Element der zweiten Personen besonders im Obugrischen. FUF 56: 151–174.
- Kulonen, Ulla-Maija (2001b), Über die Deklination der Personalpronomina in der finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Seilenthal, Tõnu (red.), CIFU IX Pars V. 178–182.
- Kulonen, Ulla-Maija (2010), Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuaatiivisten *u*-verbijohdosten historiaa. Suomi 197. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Künnap, Ago (1999), Die uralischen Personalsuffixe der 1. und 2. Person. LU 35: 98–103.
- Künnap, Ago (2002), On the Origin of the Initial Component (*)*n*- of the Uralic Personal Suffixes. In: Klesment, Piret (Hrsg.), Keelekontaktidest keelevahetuseni. From language contacts to language shifts. FU 24: 145–155.
- Lakó, György (1951a), Emploi du prosécutif et du transitif dans les langues permienne, l'origine de leurs désinences casuelles. ALH 1: 346–371.
- Lakó György (1951b), Az egyszerű ragok keletkezésének kérdéséhez. NyIOK 1: 210–223.
- Lakó György (szerk.) (1967), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakó György (1986), Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lehmann, Christian (1988), On the Function of Agreement. In: Barlow, Michael – Fergusson, Charles A. (eds), Agreement in Natural Languages. Approaches, Theories, Descriptions. Center for the Study of Language and Information, Stanford. 55–65.

- Lehmann, Winfred P. (1996), *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*. Routledge, London – New York.
- Lehtisalo, Toivo (1936), Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72.
- Levitskaja, L. S. [Левитская, Л. С.] (1976), *Историческая морфология чувашского языка*. Наука, Москва.
- Liimola, Matti (1944), Zu den wogulischen Personalpronomina. FUF 28: 20–56.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) (2002), *Új magyar tájszótár IV. N–S*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lyons, John (1992), *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952), *Древнепермский язык*. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1955), *Примечания*. In: Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1955), *Историческая морфология финского языка*. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1961), *Коми-язьвинский диалект*. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1964), *Исторический вокализм пермских языков*. Наука, Москва.
- Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1999), *Краткий этимологический словарь коми языка*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1969), *Местоимения в языках разных систем*. Наука, Москва.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1979), *Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков*. Наука, Москва.
- Mallory, J. P. – Adams, D. Q. (2007), *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford University Press, Oxford.
- Mark, Julius (1931), *Das System der Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen*. *Õpetetud Eesti Seltsi Aastaraamat / Sitzungsberichte der Estnischen Gelehrten Gesellschaft 1929*: 50–62.
- Mikola Tibor (1964a), Szamojéd nyelvtanulmányok I. NyK 66: 35–42.
- Mikola Tibor (1964b), Szamojéd nyelvtanulmányok II. NyK 66: 279–284.
- Mikola, Tibor (1988), *Geschichte der samojedischen Sprachen*. In: Sinor 1988: 219–263.
- Mikola, Tibor (1995), *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*. SUA 36.
- Mikola, Tibor (2004), *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen*. SUA 45.
- Moór Elemér (1949), Finnugorból származó szavaink szókezdő *h*-jának fejlődéstörténetéhez. MNy 45: 314–316.
- Moór, Elemér (1953), *Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus*. ALH 2: 355–463.
- Munkácsi Bernát (1893), *A vogul-osztják 2. személyrag -n alakja*. NyK 23: 342–343.
- Munkácsi Bernát (1895), *A magyar magánhangzók történetéhez*. NyK 25: 257–287.
- Munkácsi Bernát (1896), *Törökségek a magyar nyelvszerkezetben*. Nyr 25: 16–21.
- Munkácsi, Bernát (1918–1919), *Vom Köktürkischen zum Osmanischen...* KSz 18: 124–142. MUSz = Budenz 1873–1881/1966.
- Nocentini, Alberto (2010), *Letimologico. Vocabolario della lingua italiana con CD-Rom e online*. Le Monnier, Milano.
- Ojansuu, Heikki (1923), *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia*. In: Valtioneuvos J. R. Danielson-Kalmarille Turun Suomalaisen Yliopiston Kanslerille toukokuun 7 päivänä 1923 hänen täyttäässään 70 vuotta. Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisuja. Sarja B. Osa I. N:o 5. Turun Suomalainen Yliopisto, Turku.

- Onions, C. T. (ed.) (1998), *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Clarendon Press, Oxford.
- Osthoff, Hermann (1878), *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermänischen Sprachen*. Erster Theil. Verlag von S. Hirzel, Leipzig. 92–132.
- Ostrowski, Manfred (1982), Zum Konzept der Kongruenz. In: Seiler, Hansjakob – Lehmann, Christian (eds), *Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen*. Teil I: Bereich und Ordnung der Phänomene. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 252–269.
- Paasonen, H. (1918), Die finnisch-ugrischen s-Laute. MSFOu 41.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edit (1965), Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. P. Bearbeitet, neu transkribiert und herausgegeben von E. Vértes. JSFOu 66/2.
- Partridge, Eric (1978), *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*. Book Club Associates, London.
- Patota, Giuseppe (2010), *Il Vocabolario di Italiano*. Garzanti Linguistica, Milano.
- Pfeifer, Wolfgang (1997), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Philippa, Marlies (2005), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. F–Ka. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Pusztay János (1993), Rendszerkényszer és logika (Megjegyzések az uráli nyelvek személyes névmásaihoz). In: Hegedűs Attila – Laczkó Krisztina – Papp Lajos (szerk.), 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. Névtani Értesítő 15. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest. 269–270.
- Ramstedt, G. J. (1952), Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre. Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto. MSFOu 104/2.
- Raun, Alo (1988), Proto-Uralic Comparative Historical Morphosyntax. In: Sinor 1988: 555–571.
- Ravila, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27: 1–136.
- Ravila, Paavo (1945), Suomalais-ugrilaisten kielten taivutuksen historiaa. Vir 49: 314–326.
- Ravila, Paavo (1950), Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen. MSFOu 98: 311–323.
- Ravila, Paavo (1960), Adjektiviattribuutin kongruenssin syntysuomen kielessä. Sananjalka 2: 28–34.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. LSFU XVII/1.
- Rédei Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei, Károly [Hrsg.] (1988a), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest–Wiesbaden.
- Rédei, Károly (1988b), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor 1988: 351–394.
- Rédei Károly (1989), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. NyK 90: 143–161.
- Rédei, Károly (1998), Zur Geschichte der finnougriischen Personalpronomina. LU 34: 341–352.
- Rédei Károly (1999), A finnugor személyes névmások történetéhez. In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsanna – Sipos Mária (szerk.), *Budapesti Uráli Műhely I. Ugor Műhely*. 1997. szeptember 17–19. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 94–109.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1957), Теория волн Йоганна Шмидта и явления языковой аттракции. VJa 1957/4: 3–15.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. АН СССР, Москва.

- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1964), Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Наука, Москва.
- Serebrennikov, B. A. – Gadžieva, N. Z. [Серебренников, Б. А. – Гаджиева, Н. З.] (1979), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Учебное пособие для вузов. Издательство МААРИФ, Баку.
- Setälä, E. N. (1912), Aus dem Gebiet der Lehnbeziehungen. FUF 12: 161–289.
- Siegl, Florian (2008), A Note on Personal Pronouns in Enets and Northern Samoyedic. LU 44: 119–130.
- Sinor, Denis (ed.) (1988), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Sipos Pál (1991), A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 353–400.
- Sipőcz Katalin (2008), A szófajok. In: Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.), Uralisztika. Fehetetek az uráli nyelvészetből. Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 7–22.
- Starostin, Sergej – Dybo, Anna – Mudrak, Oleg (2003), Etymological dictionary of the Altaic languages I. E. J. Brill, Leiden. – Kortlandt 2010a alapján idézve.
- Steinitz, Wolfgang (Hrsg.) (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Dialekte. Akademie(-)Verlag, Berlin.
- Szemerényi, Oswald J. L. (2007), Introduction to Indo-European Linguistics. Oxford University Press, Oxford.
- Szinnyei József (1903), *Hét*. NyK 33: 476–478.
- Szinnyei, József (1910), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, Leipzig.
- Szinnyei, József (1922), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger – Walter de Gruyter & Co., Berlin–Leipzig.
- Szinnyei József (1927), Magyar nyelvhasználat. 7., javított és bővített kiadás. Finnugor kézikönyvek 3. Kókai Lajos, Budapest.
- Ščerbak, A. M. [Щербак, А. М.] (1977), Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Наука, Ленинград.
- Temesi Mihály (1941–1943), Magyar birtokos névmások. NyK 51: 74–87.
- Tenišev, E. R. (szerk.) [Тенишев, Е. Р. (отв. ред.)] (1988), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, Москва.
- Tiktin, H (1903), Rumänisch–deutsches Wörterbuch I. A–C. Staatsdruckerei, Bukarest.
- Tiktin, H (1911), Rumänisch–deutsches Wörterbuch II. D–O. Staatsdruckerei, Bukarest.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- De Vaan, Michiel (2008), The Etymological Dictionary of Latin and Other Italic Languages. Leiden Inoeuropean Etymological Dictionaries Series. Volume 7. Brill, Leiden–Boston.
- G. Varga Györgyi (1992), A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 455–569.
- Van Veen, P. A. F. – Van der Sijs, Noline (1997), Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden. Van Dale Lexicografie, Utrecht–Antwerpen.
- Vértes Edit (1943), Az osztják személynévmások. Finnugor Értekezések 8. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Vértes, Edit (1967), Die ostjakischen Pronomina. UAS 74. Akadémiai Kiadó – Indiana University – Mouton, Budapest – Bloomington – The Hague.

- VglWb = Donner 1888.
- De Vries, Jan (1987), *Nederlands etymologisch woordenboek*. E. J. Brill, Leiden.
- De Vries, J. – De Tollenaere, F. (1986), *Etymologisch woordenboek. Waar komen onze woorden vandaan?* Prisma Etymologisch Woordenboek. Spectrum, Utrecht.
- Wagner-Nagy Beáta (2002), Alaktan. In: Wagner-Nagy Beáta (szerk.), *Chrestomathia Nganasanica*. SUA. Supplementum 10: 71–126.
- von Wartburg, Walther (1955), *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes 7*. N–Pas. R. G. Zbinden & Co., Basel.
- Watkins, Calvert (1997), *Il proto-indoeuropeo*. In: (a cura di) Ramat, Anna Giacalone – Ramat, Paolo, *Le lingue indo-europee*. Il Mulino, Bologna. 45–93.
- Werner, Heinrich (1997), *Das Jugische (Sym-Ketische)*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 50. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Wichmann, Yrjö (1901), *Wotjakische Sprachproben*. JSFOu 19/1.
- Wright, Joseph (1981), *Grammar of the Gothic Language and the Gospel of St. Mark. Selection from the Other Gospels and the Second Epistle to Timothy with Notes and Glossary. Second Edition with a Supplement to the Grammar by O. L. Sayce, M. A.* The Clarendon Press, Oxford.
- Zaicz Gábor (szerk.) (2006), *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Živova, G. T. [Живова, Г. Т.] (1979), *Сопоставительный анализ кетских личных местоимений 3-го лица*. In: *Языки народов Сибири. Межвузовский сборник научных трудов, выпуск 3*. Кемеровский государственный университет, Кемерово.